РЕПЕТИЦІЯ

Повість

Небо з самими лише зірками першої величини — не небо.

Бертольд Брехт

1

Вікна майстерні відкривали парадоксальний пейзаж сучасного міста, яке з усвідомлено-безжальним егоїзмом завойовувало все новий і новий життєвий простір.

Майже впритул до вікон підступали одноманітні, позбавлені яскравої індивідуальності сірі обличчя височенних будинків. На плоских дахах надійно трималися щогли телевізійних антен, і було в них багато більше тривкості й самовпевненості, аніж у тоненьких, тендітних деревцях, які, здавалось, без надії вирости боязко пнулися вгору серед велетенських, рівно тесаних брил — будинків.

Руда земля в розритому котловані, оточеному кривозубим дощаним парканом. Червоний екскаватор. Чорні асфальтовані доріжки. Крихітні сосонки. Єдиний старий цегляний будинок у підніжжі нових, висотних. Далі, праворуч,— наївні хатки й котеджі злякано визирають із вибалків по той бік котлована й путівця, шукаючи бодай якогось захисту у тополь з тонкими тривожними верхівками. Через якийсь час, прорісши з глибокого котлована, будинок закриє і цей вид.

Викорчуване дерево, сіре, покручене, застигле в смертній байдужості. Кольорові плями автомашин. Гофровані смужки бетонних східців, кинутих на пагорбки поміж будинками. Хлопчик з велосипедом. Біла пляма випраного простирадла на шворці між двох металевих

стовпців. Ліворуч — невгамовна міська траса. У сукупності і дисгармонія, і непорушна логічна єдність.

Зовсім відосібненим, самотньо-незалежним зосталося тільки озерце за трасою, вгамоване ще кригою, пильно стережене довколишнім лісом, на який уже й з протилежного боку, од самого виднокола, поволі й уперто насувалося місто. Верхівки дерев з висоти сьомого поверху бачилися Наталі нашорошеними, їжакуватими й непривітними. Вони творили суцільний ярус, що піднімався над землею, утримуваний колонами міцних стовбурів.

Дивлячись у вікно, Наталя продовжувала фіксувати деталі міського пейзажу: небо кольору блочних будинків, як старий, зужитий театральний задник. Дві ворони на телевізійній антені. Заводський димар у просвітку між будинками. Кульгавий чоловік з паличкою. Упертий, набридливий звук якогось в'їдливого й невтомного механізму на будівництві.

І раптом сірий і потертий задник неба поволі розповзається і відкриває зухвалу, уже не по-зимовому глибоку голубизну.

—. Я йду з театру,— говорить Наталя, обернувшись.

Тепер перед нею зовсім інший світ, замкнений чотирма стінами, давно знайомий і вже не надто цікавий світ, де владарює її мати; вона сидить за мольбертом упівоберта до вікна, так, щоб на полотно падало світло. Трохи збоку — кілька днів тому "поставлений" натюрморт: припорошений всохлий букет, де вперто домінує ще жива червінь плодів шипшини, недбало кинута вишивана серветка і книга з покладеним упоперек розкритих сторінок старовинним ножем для розтинання паперу.

— Добре,— каже мати,— нарешті!

— Ти не заперечуєш? — дивується Наталя.

— Я кажу: нарешті відповідне освітлення,— пояснює мати, не дивлячись на дочку.

— А я кажу, що йду з театру. Ти не влаштуєш трагедії?

Голубизна вже увійшла і в кімнату, підсвітила сіруватий всохлий букет, легенький блік майнув на тьмяній поверхні ножа. Наталя віддавна навчилася помічати найменші зміни в освітленні, йайтоншу гру світла, від якої змінювались настрій, характер і навіть форма предметів або ж колір людських очей. Мати все ще не зводила погляду на дочку, зайнята своїм натюрмортом.

— Я не маю сили для трагедії. Врешті, трагедійна актриса — не моє амплуа, чи як там кажуть у вашому театрі...

— Амплуа тепер не на часі. Всі повинні грати все. То ти й справді погоджуєшся?

— Подумай сама: якби я почала заперечувати, благати чи переконувати: "Ах, не йди, як можна? "Кидати театр, коли стільки нервів і труду коштувало потрапити туди! І коли ти отримала роль, яка тобі так до вподоби, якою ти ще позавчора захоплювалася",— хіба б ти послухалася моїх умовлянь? А так... хто його знає? Я погоджуся — а ти на злість мені залишишся працювати.

— Залізно. Материнська логіка. А що, ти не цікавишся, чому я так вирішила? Чому я йду?

— Знаєш, є мудре правило: не питай — не збрешуть. Я втомилася від брехні.

— Чиєї?

— Хочеш з'ясовувати стосунки? Давай відкладемо до вечора. Я ж, здається, працюю.

— Увечері в мене репетиція,— зітхнула Наталя. Мати взяла до рук пензля, мовчки придивляючись до нього, і Наталя помітила, що шкіра на материних руках суха, зовсім уже немолода, і якимось недоречним здався яскравий манікюр на подовгастих, гострих нігтях.

— Ага, отже, ти ще не сьогодні йдеш з театру. А коли — не скажеш?

— Скажу. Обов'язково скажу!

Наталя одягла курточку і беретик, не дивлячись у дзеркало. Завченим, автоматичним рухом закинула на спину кінець довжелезного шарфа, двічі обгорнувши ним шию, намотала на долоню так само нескінченно довгий ремінець маленької шкіряної торбинки — стояла перед матір'ю наїжачена, цибата, як розтривожений чимось бусол, але мати вже знову не дивилася на неї, зосереджено витискаючи з тюбика фарбу на райдужно-кольорову палітру.

— Я йду, мамо.

— Йди.

— Я— не знаю, коли повернусь.

— Угу. До батька зайдеш нарешті?

— До батька? Навіщо?

— Як знаєш. Але коли людина в біді, то не одне забуваєш.

— Можливо.

— Ну-ну... Дякую за каву і бутерброд.

— Не варто й згадувати. .

— Може, все ж таки навідаєшся? До батька?

— Не знаю. Ні.

Коридор був темний, вузький і безконечно довгий, він нагадував Наталі тунель у горах; у дитинстві часом огортав її страх, що той тунель не дійде кінця і вона ніколи не вибереться до світла, а ще гірше — з невидимих у чорноті дверей, за якими містилося ще кілька майстерень художників, вистромиться чиясь недобра рука й потягне її, Наталю, хтозна-куди.

Вулиця дихнула свіжо й світло, голубого побільшало, посвітліли тьмяні блоки будинків, потеплішали білуваті, притулені під кутом лоджії, стали антрацитово-блискучими віконні шибки. Хлопчика з велосипедом кудись уже звіяло, натомість дівчинка в червоному комбінезоні вправлялася в їзді на роликах.

Наталя з заздрістю придивлялася, як дитина зграбно з'їжджає униз похилою заасфальтованою доріжкою. "І жодних тобі проблем!" — уже зовсім заздро подумала дівчина, в незбагненній недосяжності своїх двадцяти літ забувши, що і в дитячому віці існують свої складні проблеми.

Вода в озері передчувала близькість свободи. Тепло пробивалося крізь кригу, вона стемніла, стала не така гладенька й лискуча, як тиждень тому, коли Наталя востаннє приходила сюди. Дівчина чула затаєне, тривожне шемрання води під кригою, ледь вловиме потріскування льоду й таке ж легеньке, схоже на віддалений стукіт дятла, порипування старих дерев.

Довкола вмерзлих у лід чорних гілок, що попадали ще за осені у воду при самому березі, тепер видніли-ся заглибники, видовбані сонячним променем, які теж засвідчували близьке визволення і води, і цього пагілля,— тільки ж йому вже ні до чого буде свобода, бо воно давно вмерло, не жило, зосталася хіба що видимість існування.

Кригою уздовж озера поволі чапав рудий пелехатий пес. Галки й ворони сахалися від нього врізнобіч, потому знову осідали на лід, поволі й повагом дріботячи тонкими лапками. Врешті пес уклався на льоду, втуливши між передніх лап велику важку голову, зрідка глипав чорними очима на птахів.

Кілька рибалок, застиглих у чудернацьких, незручних позах, гибіли над пробитими в кризі ополонками в надії на улов. Біля рибалок так само непорушно стовбичили цікаві дітлахи, й собі втупившись у незглибимо-тривожну темноту холодних водяних дір.

Тепер, коли Наталя дивилася на вулицю з-над озера, перспектива дещо змістилася. Будинки вишикувались наче трохи навскіс, нахильцем до широкої бетонованої дороги, вздовж якої рухався безконечний, невтомний конвейєр машин; уперто-довічними виглядали будівлі, хоча в такому ракурсі втрачали дещо від функціональності людського житла і скидалися скоріше на витвір чиєїсь химерної фантазії. Зате дерева, й озеро, рибалки при всій незаперечній і відчутній реальності буття здавалися незахищеними та недовговічними. Над будинками летів у голубому літак, і якраз через зміщення перспективи рухався ніби надто низько, на рівні якогось сьомого поверху, і Наталі зробилося моторошно від думки, що літак зможе врізатись раптом в одну з сірих брил, а зайнятий собою світ не помітить цього, як не помітили Ікарового падіння люди на брейгелівській картині.

У дальньому, північному кутку озерця на грубій палі, вбитій у лід, з шаленою швидкістю оберталося колесо. Приладнаний до нього туго натягнутий трос ніс на кінці крихкі, маленькі санчата, і на тих санчатах з непотрібною, безглуздою і через те ще дивовиж^ нішою відвагою

кружляли по колу, визначеному довжиною троса, хлопчаки. За котримсь із обертів кожного з тих зухвальців по черзі викидало із санок, і хлопчаки летіли уздовж слизької поверхні льоду, ніби розсипаючись на часточки від реготу, швидкості й страху; а потім знову хтось опинявся на санках, щоб і собі скуштувати того звабливого страху.

Наталя довго спостерігала за грою, долаючи настійне бажання теж сісти на санки, і, не здолавши', таки рушила через усе скрижаніле озеро до дітлахів.

— Дайте-но й мені спробувати,— не надіючись на дозвіл, попросила вона, і хлопчаки піддались тому зухвалому й дитячому, що бриніло в її голосі й жило в ній самій, що мало б зостатися назавжди, якщо комусь колись не забагнеться витравити це з її душі..

— Ого тітка чого захотіла,— не зважився сказати більше один з дітлахів, поштиво відступаючи водночас якомога далі, може, йому уявилось, що трос витягнеться зараз і стане довжелезним, коли на санчатах вмоститься така цибата, чудна дівчина з яскраво намальованими устами.

— Сам ти тітка,— з розмаху кинула Наталя і вже не чула відповіді, бо хтось крутонув щосили невелике колесо, і вона полетіла по сріблясто-сірій кризі у голубих та зеленкуватих бризках, скалочках і уламках льоду, морозу й остраху. Може, якраз цієї миті впав десь зовсім близько Ікар, але Наталя теж не помітила його падіння.

Земля надсадно й зі скрипом оберталася довкола своєї давно не змащуваної осі. Як добре, що ми не чуємо цього скрипу: ми надто маленькі, щоб помітити дю титанічну роботу. А земля обертається й несе до сонця в цю мить саме ці блочні будинки — ці ряди гладко тесаних брил, це озеро, і дітлахів, і саморобну карусель, і спалахують слюдяним червоним блиском вікна, світяться антени, будинки вбирають і поглинають у себе м'яке тепло надвечір'я, добрішають, смутнішають,

замислюються на ту коротку мить, поки земля їх очима дивиться в сонце, і продовжує крутитися карусель.

Коли дівчина вийшла на вулицю, їй навперейми рушила юрба; людський натовп ніби намагався полонити її, забрати з собою, але щоразу обминала, обтікала, як вода, ота уперта, навальна людська течія, де так важко розрізнити окремі риси, обличчя, рухи. Відокремити, розрізнити можна було тільки слова. Вони існували осібно, ніяк не пов'язані для Наталі з людськими обличчями, характерами, настроями, бо все було суцільне, мінливе й невловиме, все зливалось докупи, окрім слів, що виринали з загального галасу самостійно, трималися мить у пам'яті і, не зафіксувавшись, зникали, не полишаючи спогаду, перекреслені чиєюсь балачкою, іншим словом, іншим вигуком.

"Театр абсурду,— думала Наталя.— Всяк говорить своє, ніхто нікого не чує, не слухає, не розуміє, кожен тільки промовляє свій текст. Але так здається лише па перший погляд — театр абсурду. Насправді все має глибокий сенс, і все поміж собою зв'язане, треба тільки пошукати зв'язків".

Вона звернула у бічну вуличку, до своєї улюбленої вареничної "У тітки Ганни". Варенична містилася у напівпідвальному приміщенні, темнуватому, з тьмяними, під коричневими плафонами, лампами. Високі столи, до блиску повитирані ліктями завсідників, не було потреби й лакувати; огрядна жінка в білому накрохмаленому очіпку зграбно й вправно рухалась поміж тих столів, збираючи брудний посуд, швидко стираючи столи; вона поглядала привітно то на одного, то на іншого клієнта, і ті у відповідь теж усміхалися, наче кожному жінка встигала сказати щось приємне.

Біля затишного, столика в кутку стояла висока, струнка піч, кахлі були білі, рожеві, голубуваті; від печі йшло тихе, майже домашнє тепло, дівчина з приємністю провела долонею по гладенькій, теплій поверхні.

Батька Наталя побачила саме в той момент, коли перед нею на столі з'явився коричневий полив'яний полумисок з варениками. Білі й пахучі, вони гаряче парували, злегка притрушені червоним перцем. Поряд з полумиском стояв горнець сметани.

Занедбаний вигляд батька, хвороблива сірість його обличчя, яку Наталя швидше відчула, аніж побачила в цій тьмяній, рудявій сутені, вдарили дівчину, як гіркий докір. Отже, це не материні пусті фантазії, нібито батько хворий та ще й зостався зовсім сам. Видно, усе так і є. Тільки ж мама казала, що він нікуди не виходить, навіть додому не йде із своєї майстерні, а мама носить йому віднедавна якісь дієтичні бульйони, терту моркву і ще там щось — то чому він опинився гут, чому, як казала мати, не сидить у майстерні, а зайшов на вареники "до тітки

Ганни"? Він же ж і вигадав колись цю назву для вареничної, хоча, може, ніякої тітки Ганни й близько тут не було. А обличчя у нього таки землисте, нездорове, й змиршавіла, вицвіла його густа колись, русява борода — "єдиний привілей художників і волоцюг" — це теж його фраза; а побіля нього нікого нема, ніхто не крутиться, не зазирає у вічі, не ловить жартів, які потім можна подавати як власні,— а так звично було бачити при батькові людей, особливо тоді, як художній салон або ж якась картинна галерея купували його роботу. Він сидів тепер самотньо; поспіхом, майже не пережовуючи й болісно смикаючи щокою, ковтав страву, наче його силували їсти. Рухи мав рвучкі, метушливі, крутив виделку, а потім знову поспіхом підчіпляв зубцями вареники.

Не треба туди дивитися, бо вій відчує і обов'язково помітить, а їй цього зовсім не хочеться. Скільки ж то вони не зустрічалися? Років п'ять. Видно, хтось із них дуже старанно обминав іншого; якщо так довго не бачилися, живучи в одному місті,— то навіщо зустрічатися зараз, при варениках, які вони так часто й зі смаком їли в тому іншому вимірі часу, коли жили разом і коли мама не встигала зготувати обід навіть у неділю й посилала їх обох до "тітки Ганни".

Батько швидким, незвично недбалим рухом обтер уста й бороду, спробував застібнути ґудзики на пальті, але вони йому не піддавалися. Наталя умовляла себе не дивитися в той бік і все ж таки дивилася, уперто, спідлоба, впізнаючи й не впізнаючи батькові руки, обличчя, пальці; їй здавалося, що догледіла навіть куртку, замащену фарбою, в якій він звик працювати, і відчула запах сигарет, що їх він курив звичайно.

Так і не впоравшись з ґудзиками, батько подався до виходу, потім враз повернувся — забув на столі рукавиці — і, забираючи їх, ковзнув несвідомим, заглибленим у себе поглядом по Наталиному обличчю — аж їй стало боляче від тієї невидющості, мить якусь приглядався — і вийшов з вареничної.

"Стій, нікуди не йди,— звеліла собі Наталя,— їж вареники",— умовляла вона себе і, відсунувши полумисок, несподівано сама для себе рушила до виходу.

Побачила вже здалеку, на повороті з вулички, його високу тонку постать. Ішов згорбившись, піднявши комір пальта, наче проти вітру, трохи виставляючи вперед праве плече. Широка вулиця, уздовж якої щойно назустріч Наталі рухалася рікою передвечірня юрба народу, спорожніла враз. Як театральна сцена після вистави, коли монтувальники вже навіть декорації розібрали. Не було нікого й нічого. Тільки на тлі сірого задника поволі йшов високий пригорблений чоловік, самотній і чужий навіть самому собі в цьому несподіваному вакуумі, а вслід йому дивилась дівчина, також висока й тонка, ледь розвернувшись уперед правим плечем. Згори, з височенних колосників, звисали рядна хмар.

А потім знову на вулиці з'явились люди, уздовж гінкої магістралі рушили машини, вискочив з під'їзду хлопчисько й зосліпу наштовхнувся на дівчину, сердито щось пробурмотів і побіг через дорогу просто на червоне світло, в'юнко петляючи поміж машинами.

Ніби нічого й не трапилося, і притому щось змінилося. "Змінилося, — подумала Наталя,— і ніхто не може тому зарадити". І коли вона пішла униз вулицею, то помітила врешті холодну передвечірню похмурість і підняла догори комір куртки, щоб хоч тим захиститися від холоду.

2

Після останнього дзвінка в театральному буфеті лишився тільки один клієнт з пляшкою пива. Він сидів за круглим столиком і поволеньки цідив прозоробурштинову рідину, притримуючи її в роті перед кожним ковтком: або пиво було надто холодне, або ж чоловік по-справжньому смакував його.

Буфетниця часом зводила на клієнта очі, але то був пустий, без жодного зацікавлення чи оцінки погляд; вона щось плела з вовни і весь час, ретельно нанизуючи на грубі спиці м'яку червону нитку, рядок за рядком рахувала петельки. Видно було, як ворушаться повні, нефарбовані губи дівчини. Вона рахувала по-дитячому пошепки, боячись помилитись, наче зовсім недавно осягнула премудре мистецтво перетворювати час у безконечну множину нанизаних на спиці петель.

Буфетне приміщення було чимале, заставлене довгими рядами круглих столиків, що наче тільки по-театральному умовно трималися підлоги пофарбованими на біло тонкими металевими ніжками;, а від того, що затесався поміж тих столів і стільців малопомітний самітник у сірому вбранні, зал став ще більшим, незатишним зовсім, а чоловік над пляшкою пива був як несподіваний знак запитання на великому й незайманому аркуші паперу.

Може, саме так і подумав про нього, переступивши поріг, русявий молодик. Він пройшов через увесь зал до буфетної стойки, двічі перечепився за ніжки недбало відсунених стільців, згадавши при цьому не то дідька, не то його стареньку маму,— і здалеку вже просив буфетницю, подаючи їй гроші:

— Добрий вечір, голубонько! Дві "пепсі", будь ласка, бутерброд з ікрою і "Кемел" для моєї дами.

— Нема.

— Буде. Дама обов'язково буде, голубонько. —— "Пепсі" нема. І "Кемела".

—— А ікра?

— Сир є. І ковбаса.

— Ай-я-я,—прицмокнув язиком молодик,—Ну й репертуар! І чим ви людей до театру заманюєте, якщо навіть "пепсі" не подаєте?

Дівчина усміхнулась, мовчки оперлася на гладеньку поверхню прилавка обома долонями. На пальці її лівої руки зблиснули під світлом дешевенькі перстеники. Охайно відкладене плетіння лежало на стільці. Хлопець вирішив більше не каверзувати.

— Ну що ж, переграємо. Дві мінеральні, два з сиром, один "Космос".

Вибрав собі місце якраз неподалік чоловіка з пивом, налив у склянку води, ковтнув одним духом і заходився жувати бутерброд, витягнувши з кишені якісь папери, закладені поміж сторінок журналу. Молодик жував бутерброд, читав, незгідливо похитував сам до себе головою, невдоволено кривився, пробував закурити — та сірник зламався, і він занехаяв ту спробу, знову впівголоса згадавши дідька. Буфетниця, анітрохи не зацікавлена присутністю й цього клієнта, далі рахувала петельки. Чоловік з пивом, ковтнувши ще зо два рази зі склянки, встав і підійшов до молодика.

— Вибачайте...

— Що? Слухаю вас.

— Вибачайте, я бачу, ви вже не читаєте.

— Журнал? Беріть, беріть, перегляньте.

— Та ні, я поговорити хотів, бачиться, якщо дозволите — пересяду.

Хлопець, видно, мав таку звичку — з цікавістю приглядатися до людей, трохи перехиливши голову; чоловік стояв надто близько, його обличчя важко було як слід розглянути, якщо не дивитися просто В 041 і хлопець таки дивився йому просто в очі, вбираючи поглядом водночас усю постать чоловіка, аж той навіть трохи зніяковів і протер ліве, потім праве око, Та ще й поправив комірця сорочки.

— То я тільки пиво принесу?

— Звичайно, прошу,

— Бачиться,— ставив на стіл біля молодика свою склянку й пляшки чоловік,— вам, видно, не дуже цікаво, що там.

Він махнув рукою кудись поза себе, маючи, звичайно, на увазі зал, де зараз кількасот людей, розташувавшись у кріслах, спостерігали дійство, запропоноване їм акторами.

— Там?

— Вас як зовуть, вибачайте?

— Іваном нарекли мене колись, якщо вам підходить, то й ви називайте.

— Підходить, не в тому річ. Я хотів вас запитати: ви до театру часто ходите?

— А ви? — у запитанні чоловіка з пивом молодик вчув невисловлеие вголос бажання розповісти про самого себе.

— Не так дуже й ретельно, але ходжу. Купую квиток у п'ятий ряд, якраз посередині, одинадцяте місце.

— А як уже продано?— щиро подивувався Іван.

— Інший беру. Але здебільшого у п'ятий.

— Любите, мабуть, театр?

Чоловік у сірому, наче готуючись до поважної відповіді, помовчав трохи, покрутив у руках склянку, пляшку підняв догори: пиво там хлюпнуло на денці.

— Дозвольте, я вас почастую!— кинувся хлопець і знову, чіпляючись незграбно ногами за стільці, мало не перевертаючи їх по дорозі, подався до буфетниці:

— Три пива, голубонько, якщо є чеське.

— Нема,— терпляче, протягло поінформувала дівчина і подала три пляшки "Жигулівського".

Високо й незграбно піднявши руки з пляшками, хлопець, який назвався Іваном, вишукував собі стежку поміж столів і стільців. Тут, у великому буфетному залі, теж відбувалося своє крихітне, незначне й скромне дійство, в якому кожен був і актором, і глядачем одночасно. Відбувалося ніким не передбачене, зовсім випадкове, тоді як те, на сцені

повинно відбутися і відбувалося саме так, як загодя передбачалося; а це, в буфеті, становило й не становило частки усього іншого, бо ж так само виникали й розсипалися і знову складалися докупи фактично не зв'язані між собою десятки інших подій у той же час і в тому ж таки театральному приміщенні — біля кас, при вході, у фойє, в кабінеті головного адміністратора, за лаштунками, у гримвбиральні акторів, у буфетику на другому поверсі, у залі, куди ось-ось мали з'явитися актори на репетицію нової вистави.

Чоловік біля столика затріпав худими, тонкими кистями рук, побачивши Івана з трьома пляшками пива:

— Ні-і, дякую, це вже забагато,— хіба що й ви?

— Не можна,— з жалем скривився хлопець.— Я б радо, та не можна, — він красномовно притиснув до-лоню_до правого боку, десь попід ребра.

Чоловік співчутливо поплямкав губами, налив собі у склянку пива, присьорбнув, злизуючи легесеньку сзмужку піни над тонкою губою.

— А ви ж як — любите театр? — звернувся він до співрозмовника, йому кортіло чимскоріше самому відповісти на це запитання, і він повертав до теми їхньої балачки.

Іван нишком усміхнувся, запримітивши цю наївно-лукаву спробу відновити тему, і сказав:

— Театр? Чи люблю?

Обличчя його враз замкнулося, потемніло, губи ствердли, і він тепер наче дослухався до себе самого і собі ж таки пояснював:

— Ні. Не люблю. Акторська робота має запах поту. Це найдужче чути, коли сидиш у залі, а мистецтво не повинно відгонити потом. Принаймні той, хто прийшов утішатись театром, не бажає помічати важких потуг і зусиль, що вигнали піт з актора. Ви ж не кинетеся дивитись, як родить дитину ваша жінка,— хоч би якою довгожданою та дитина була!

— Я нежонатий,— відповів чоловік, враз пильніше приглядаючись до Івана.

— Нежонатий? — Іван повторював уголос останні слова чужих фраз, наче хотів їх краще зрозуміти, навіть засвоїти, а може, це давало йому час обміркувати відповіді. Однак іноді реакція його була такою миттєвою, наче він заздалегідь передбачав, що може сказати співрозмовник. — До чого тут це? Я ж про інше кажу. Від поезії не відгонить потом, хоча поет може до смерті загнати свого Пегаса.

— Кого, вибачте?

— Пегаса. Коня. Був такий кінь. Міфічний. Може, й досі живий, якщо справді до смерті не заїздили.

Іван засміявся. Говорячи, він допомагав собі рухами. Його усміхнений рот, повний широких, білих зубів, поцятковане темними родимками обличчя, стрижена їжачком густа, голчаста чуприна, трохи заширокі для не надто високого зросту плечі — усе здавалося недоладним і незграбним, але при тому викликало бажання невідривно дивитися на хлопця й слідкувати за кожним його рухом та за словами, хоч якими б чудними не здавалися вони. Ось знову перемінився вираз йому обличчя, став лагідним, винуватим, мало що не наполоханим:

— Але що ж це я все плету, плету! Це ж я вас, здається, образив; вам прикро, неприємно слухати таке про театр, це мої особисті міркування, і зовсім не значить, що все так і є насправді; тільки у мене алергія на запах поту в театрі, а ось ви цього можете не помічати, і моя дружина,

вона теж не помічає, вона закохана в театр, знаєте, це вона мене сюди силком тягне щоразу, інакше я б і ногою не ступив сюди, а от ви — ви теж любите театр, правда, ви ж самі щойно сказали; п'ятий ряд партеру, тож захищайтесь, захищайте свій театр!

Аж тепер перед чоловіком, іменем якого Іван так і не поцікавився, відкрилася можливість щось сказати, однак навальна злива слів, така ж невтримна, як Іванова жестикуляція, начебто приголомшила його, і питання, на яке він збирався від самого початку й дуже навіть хотів відповісти, теж зараз здавалося нагальним, несподіваним.

— Я? Що я маю сказати? — аж зіщулився чоловік, звично відставляючи й знову беручи до рук склянку з пивом, ніби в ній таїлася підказка, порятунок.

— Кажіть що хочете, тільки заперечуйте мені, адже я, мабуть, щось негарне сказав про театр, це ваше право висловлювати власну думку,— хіба ж ні?

Чоловічок аж наче зовсім посірів, назовні геть чисто знічений, не радий, що заговорив з дивакуватим хлопцем; спорожнював уже третю, останню з принесених Іваном пляшок пива, і чим частіше ковтав пиво, тим, здавалося, більше мучила його спрага, пересихало в горлі, і так само мучила невідворотна необхідність відповідати щось на Іванові слова, інакше було б надто неввічливо: Іван частував його пивом, не скажеш — одчепіться, тим більше, що й починав усю балачку не Іван. І весь назовні безборонний, оголений, як думка, не вбрана в слова, відкритий і відвертий, він вимовив:

— Та то так... У таку пору, бачиться, приємно й затишно тут сидіти. Ніхто не заважає, пияцюг нема, а пиво завжди свіже — от я, бачиться, купую квиток і заходжу собі на пиво. А що — хіба в тому якийсь гріх?

— Гріх? — Іван вдивлявся в чоловічка очманілими очима, а тоді враз зайшовся давким, безгучним реготом: мабуть, він вважав незручним сміятися вголос, коли на сцені йшла вистава,— саме ця безгучність і змусила аж відсахнутися бідолашного й розгубленого Іванового співрозмовника.

— До дідька, не можу!— вистогнав нарешті Іван.— Свіже пиво! У п'ятому ряді партеру... Як ви мене втішили, як насмішили!—він збирав свої папери, запихав їх у кишені абияк, сміявся і, чіпляючись за ніжки стільця, казав:— Нічого кращого не вигадаєш, от порадували людину!

Чоловічок дивився, як Іван продирається до виходу, як махає на прощання рукою, ледве гамуючи сміх, а тоді й собі, зітхаючи та здвигаючи плечима, наблизився до буфетної стойки.

— Візьміть за пиво. За три пляшки.

— Уже заплачено.

— Я прошу вас — візьміть гроші. То якийсь шаленець, бачиться.

— Однак він заплатив,— стояла на своєму буфетниця.

Врешті чоловік забрався геть, і дівчина дозволила собі уже на самоті виявити емоції.

— Арти-исти!— з осудом і невдоволено вицідила вона.— Тільки б розіграти одне одного — і хлібом не годуй!

Тим часом в артистичній вбиральні м'якими, повільними рухами актриса накладала грим на обличчя, і його природність поступово зникала за старанно знайденою маскою, риси лиця змінювалися, набували зовсім нового характеру. Водночас у ній самій теж щось

перемінювалося, ламалося, і актриса віднаходила вже у собі риси людини, якою мала бути на сцені упродовж двох годин.

Потім, після вистави, такими ж повільними, м'якими, але вже вкрай утомленими рухами вона зніме разом з гримом маску і знову повернеться до себе — справжньої. І разом з власним обличчям отримає назад, як ласку долі, власні почуття, гіркоту від не завжди вдалої роботи, якісь печалі і якісь радощі, не звідані її героїнею. У тої інше, відрубне життя.

І може, пізніше десь у якійсь газеті актриса прочитає рецензію на свою роботу, де буде сказано, що "правдивою грою вона створила цікавий образ...".

Парадокс: правдива гра.

Підмурівок, на якому тримається театр, укладений з поєднаних докупи несумісних, протилежних одне одному понять — правда й гра. Поруч з правдою не місце грі. А коли гра — то яка ж тут уже правда? Одначе театр настоює на своєму: правдива гра.

Нецікавим і банальним здалося їй відбите в трельяжі обличчя, як нецікавою й банальною була сама роль, хоча зараз, перед виходом на сцену, актриса не мала права так думати.

Вона не раз розмірковувала, чи всі її переодягання, перевтілення і трансформації у чужі душі й тіла не лишають відбитку і на її тілі й душі? Може, безлика буденність і неяскравість багатьох ролей так чи інакше впливає на щоденне буття акторів? А коли б вона в молодості зіграла Антігону, то чи змогла б, виконуючи сестринський обов'язок, переступити закон у своєму власному житті? Але вона ніколи не грала Антігони і не переступала закону, хоча, Дивлячись у вічі своїм героїням, які й собі — хто зухвало, хто весело, хто з цікавістю — споглядали актрису, вона іноді прагнула збунтуватися, відректися від цих героїнь та й від себе самої давнішої і, зачерпнувши в бунті нової сили, почати всё від самого початку.

Правду кажучи, усе ж і починалося з бунтівливого молодечого спалаху. Вони, шестеро молодих акторів, які щойно закінчили студію при театрі у великому місті й були залишені там працювати, з чого могли б навіть пишатися, покинули все: давні уподобання, домівки, батьків і навіть наречених — І вслід за таким же молодим і невгамовним режисером добулися сюди, щоб тут, у цьому незнайомому театрі, в чужому місті встановлювати свої правила, доводити власну правду й обертати всіх у свою мистецьку віру, яку пізніше, через п'ятнадцять-двадцять літ, обов'язково так само почне ламати й переінакшувати хтось інший, молодший, збунтувавшись і запрагнувши волі. Але про це вони тоді не розмірковували. Вони мали намір своєю роботою, своїми виставами довести, що мистецтво можна творити в найглухішій провінції, бо гадали, ніби для мистецтва найголовніше — особистість творця та його віра в себе, його переконання.

Минулося. Режисер пізніше зробив кар'єру в столиці, бо з'ясував, що провінція завузька, не дає можливості розмахнутися, та й надто мало публіки, яку можна здивувати новаціями й розмахом,— актори ж зосталися тут, бо місто прив'язало їх безліччю способів і вже не відпустило. Вдруге зрушити з місця ніхто не відважився. Та й чи була потреба? В пам'яті залишилися ті молоді й насичені духовним спалахом вистави, і хоча б частку з них бажалося перенести в своє нинішнє існування, що поволі робилося збуден-нілим.

Актриса, зрештою, не шкодувала, що так склалася її доля, і, хоча досить давно позбулася невтримного максималізму молодості й святої віри у власну непогрішимість, талант і в незаперечну вагомість своєї акторської праці, берегла старанно й ревно певність, що вірно вибрала життєву дорогу. Розмірковуючи над тим, що б могла й бажала робити, верталася тільки до одного: театр.

Нецікаве і банальне обличчя, спроектоване в дзеркалі тричі, хотілося перекреслити, з таким лицем вона особисто не мала б приємності з'явитися на люди. Усміхнулася, злегка іронізуючи: а що, коли це зовсім

не личина, а твоя власна примітивність пробивається крізь маску, підкреслена й видобута назовні завдяки твоїм же зусиллям.

Подібне припущення мало прикрий присмак, і актриса негайно відмахнулася від нього, беручись знову делікатно поправляти грим.

Ніхто не заважав їй зосередитись. У вбиральні сьогодні не гамірно, молоденька актриса, зайнята у крихітному епізоді в першій картині, була зараз на сцені. Неживими складками віддзеркалювалася в трельяжах спідниця й куртка дівчини, пахло дорогими французькими парфумами, на стільці лежав покинутий до часу номер "Всесвіту", на столику біля дзеркала — недбало покинуті сигарети, срібний браслет, пляшка якоїсь солодкої води, а поміж тим — пудреничка, тон, ножиці й перука на ріжку стільця.

Звичайно молодим, які тільки-но приходили на роботу, виділяли місце в гримвбиральнях, зайнятих молодшими, та цього разу малу "розквартирували" із старшими, оскільки лише тут і знайшлося місце. Дівча було тихе, маломовне і малопомітне, незважаючи на дорогі вбрання та французькі парфуми — очевидно усе це вважало атрибутами справжньої актриси, хоча поки що годі було сказати, чи з неї виросте колись справжня актриса.

Дивним чуттям, набутим за довгі роки праці в театрі, старша актриса майже з першого погляду вгадувала, хто насправді переросте з часом професійне отроцтво і стане актором, а кому не поталанить у цьому. їй зовсім не хотілося цього разу бути недоброзичливою ворожкою, і тому досі ні з ким не ділилася своїми міркуваннями з приводу юної колеги.

Дрібненький штрих — ледь зведені, як у нетерпляче-здивованій гримасі, брови надали нового виразу досі зовсім банальному обличчю. Здивовано споглядали з-під брів очі, зненацька розширившись; пом'якшала лінія губ; актриса тепер майже вдовольнилася зробленим, однак і далі придивлялася до свого відображення.

Хтось постукав у двері, і, ледве дочекавшись дозволу, вступив до кімнати Маркуша — так охрестили актори молодого режисера, Іван Марковського, який робив у їхньому театрі дипломну виставу.

Спершись об одвірок, він постояв мить, вивчаючи настрій актриси.

— Зайду пізніше. Вам зараз не до мене. Вона й справді, кивнувши Маркуші на добрий

вечір, прислухалась до трансляції вистави по внутрішньому радіо й чекала на свій вихід.

— Вгадали. Та якщо коротко — встигнете. Кажіть.

— Не коротко. І настрій вам зіпсую. Зайду потім, Олександро Іванівно.

— Уже зіпсували. Кажіть.

— Поговоріть з Бетою. Будь ласка.

— З ким? З Бетою?

— З Наталею. Верховець. Це вона в моїй виставі — Бета. Послухайте, я згоден реалізувати тут ще одну п'єсу безплатно. Навіть на власний кошт. Тільки поговоріть з нею.

— Маєте аж такі кошти? Щоб реалізувати?

— Не маю. Але поговоріть. Вона надумала піти з театру.

— Добре. Нехай.

— Добре? Тобто як — добре? Іншої Бети у вас нема. Цього тут ніхто не зіграє, дівчата товстошкірі, ліниві й нечутливі, я з них ледве на гріш душі витрясаю, а ви кажете — дуже добре. Подумайте взагалі про майбутнє театру.

— Повторюю ще раз: дуже добре. Нехай іде. Ви ж любите перешкоди, і це якраз на руку. Не штука працювати із здібними акторами, спробуйте — як ви собі дозволили сказати? — із товстошкірими.

— Не гнівайтесь, перебільшив. Вам на вихід?

— Так, на сцену. Спасибі за цікаву бесіду. Ви мене настроїли відповідно до ролі: клубок нервів, розгубленість, пошуки виходу із складного становища. Усе, як каже Товстоногов, за "романом життя" героїні.

— Та у цієї вашої героїні нема "роману життя"; Тільки й того, що репліки подає. Я б на вашому місці відмовився від такої ролі. Ви маєте право. Ви теж... могли б у мене Бету зіграти. Раніше, звичайно.

— Добре, що хоч похопились. "Раніше! У мене!" Не підлабузнюйтесь, не личить. А відмовлятися від ролі ніхто не має права. Існує ж якась професійна етика.

— Відмовляйтеся у зародку. Від п'єси. Примітив на сцені — хіба це не порушення професійної етики?

— Але мені й справді не сцену, Іване. Грати цей примітив.

Актриса підвелася, і через те, що очі в неї стали розширено здивовані, Іван сторопів: йому здалося, що те здивування й непевність стосуються їхньої розмови.

"Шкода, що їй не пощастило зіграти Беатріче в моїй виставі",— подумав він, водночас ввічливо пропускаючи вперед молоденьку актрису, сусідку Олександри Іванівни. Дівчина мало не спіткнулася об його черевик і здивовано знизала плечима, але не сказала нічого.

— Я не хотів,— засміявся Іван.— Задумався і не встиг забрати з порога ногу. Вибачте, я не зумисне.

Молоденька артистка, трохи незграбно похилившись, промостилася на краєчку стільця. Вона нітилася під пильним Маркушиним поглядом. Узяла в руки журнал, перегорнула неуважно кілька сторінок, враз ніби натрапила на щось цікаве, почала читати, а Марковський, не зважаючи на її зніяковіння, перебігав поглядом з'обличчя дівчини на її руки. Він запримітив голубувату заглибнику при ключиці, майже зовсім дитячі гострі лікті — дівчина підсвідомо торкалася долонею то своїх вилиць, то тієї випнутої ключиці, немов хотіла прикрити себе якось од настирливого погляду Івана. Олександрі Іванівні стало жаль дівчини — мабуть, для неї ці кільканадцять секунд здаються нестерпно довгими.

— Перукарка просила тебе зайти,— сказала Олександра Іванівна і, коли дівчина вийшла, усміхнулась трохи невесело:

— Не такі вони вже й товстошкірі, як вам, шановний режисере, здається. Звичайно, це не твоя Вер-ховець, але хто його знає... Колись до однієї моєї товаришки — журналістки — прийшло дівчисько з віршами, а та порадила закинути спроби віршування якнайдалі, мовляв, даремно тринькає час. А дівчисько не кинуло — губенята з образи затисло, а не кинуло.

— І що ж?

— Та нічого. Тепер критики твердять, що без її поезії годі уявити сучасний літературний процес. Ну, а журналістка навіки вилікувалася від звички давати безапеляційні поради... А Наталя? Що ж, я вас розумію.

Дівчина — глибока, як мовиться, з нервом, працьовита, готова все ввібрати у себе, готова й до повної віддачі. Звичайно, як пишуть наші досвідчені театрознавці у таких випадках, бракує ще професіоналізму й майстерності.

— Мені теж цього бракує. Будемо разом позбуватися школярства.

— Зворушлива скромність, гідна наслідування. Чи це не те смиреніє, котре паче гордині? Ну, гаразд, я спробую з нею поговорити. Тільки не знаю, чи допоможе. Вона, при всіх своїх позитивних рисах, як самі бачите, таки норовлива. А таким не умовляння потрібні.

— А що ж, Олександро Іванівно?

Змірявши його ледь насмішкуватим поглядом, актриса відповіла пошепки, ніби таємницю довіряла:

— Зілля приворотне. А я переговорю. За мною, як ви тепер висловлюєтесь, "не заіржавіє".

— Гм, зілля приворотне? Жартуєте. Приворотним зіллям отруїти можна. Фольклор засвідчує. Неодноразово.

— Можна. Та тільки хіба ж ми всі тут,— вона повела рукою доокруж,— тим зіллям не втруєні навіки?

І враз зніяковіла, засміялась:

— Як я заговорилаї Вибачайте. В образ уже увійшла.

Збираючись іти й попрощавшись навіть, Марковсь-кий на мить затримався на порозі:

— Олександро Іванівно, а ви ніколи не зустрічали тут, у театрі, сірого такого чоловічка?

— Чоловічка? Де?

— Тут, у п'ятому ряді, на одинадцятому місці. Не бачили?

—— Бог з вами, юначе; ви па що натякаєте? На потаємного закоханого? Чи на клакера? — весело засміялася актриса.— Та я клакерам не маю чим платити,— їй подобалося так розмовляти, перекидаючися жартами, в яких іноді була й терпка гіркота.

— Клакер? Ха, клакери — трудяги, важко працюють. А цей тут відпочиває. Насолоджується.

— Мистецтвом? Чом би й ні.

— От не вгадали. Пивом,— чомусь, радісно повідомив Маркуша.

3

Попри пульт помічника режисера, дзвінкими металевими східцями униз — під сцену, до "трюму", старий скрипучий театр, тут надто багато мотлоху, треба списати половину вистав, третину акторів, замінити, обслугу, котра дозволяє собі,вдягати стоптані пантофлі й надто голосно розмовляти під час вистави,— Іван перечепився на останній сходинці і, звичайно, пом'янув чорта; театр містився у старому приміщенні, в старій частині міста, і бачився на початку знайомства Іванові якраз таким, яким був,— справді захаращеним, із прадідівським, давно зужитим обладнанням і технікою, зате по-справжньому затишним, навіть милим і звабливим, і це примирювало Івана з ним, але ось зараз, у цю хвилину, ніякого примирення не могло бути — ані з театром, ані з цим містом, де кілька старих церков з дзвіницями та обшарпаних будинків віком понад двісті літ становили предмет гордості мешканців, котрі захоплювались

історією (так само, як новий, великий, стандартно забудований район тішив усіх байдужих до старовини надією на широкі перспективи розвитку). Ніякого примирення.

Під сценою, у "трюмі", надійно приховані від очей глядача, громадилися механізми приводу круга та підйомних майданчиків. Сюди, як у підземне царство, з волі всевладного бога — режисера герой під час вистави міг потрапити через люк просто зі сцени. "Дешеві старі трюки,— подумав Марковський,— але якби от зараз опустити вниз усю сцену — з декорацією і акторами або ж увімкнути механізм обертання сцени — і хай би,— смикнувшись од несподіванки, усе рушило враз по колу — з усім текстом п'єси... Ну і бовдур!" — оцінив свою ідею вельми самокритичний Іван. Глухий і байдужий "трюм" надто поволі допомагав йому вгамуватись. Марковський часто жалкував, що не походив з акторської родини. Якби батьки були бодай костюмерами, перукарями чи бутафорами, він певно б називався "театральною дитиною", здавна і навпомацки знав би все тут. Чому саме тут?— відразу зреагував на власну думку Іван і вирішив: а нехай би й тут, яка різниця, тут спізнав би все, розрізняв би наосліп — з дитинства. Занедбані театральні діти, котрих виховують усі гуртом, котрі сплять на двох зсунутих докупи стільцях у гримвбиральні, їдять на обід зморщені холодні сосиски й черствуваті тістечка з театрального буфету, куняють на шорсткому плюші крісел у залі під час обговорення прогону вистави — пізно, аж за північ, куняють; тижнями іноді не бачать своїх матерів чи батьків, знають достеменно усі таємниці театру. Щасливі театральні діти, вони не позбуваються віри в чудеса і тремтять у передчутті слави, часом виходячи на сцену у якійсь виставі. Мабуть, у цьому щось є від давнього, мандрівного балагану, коли вслід за актором тягнеться увесь його рід, домашній скарб і пожиток.

Там, над ним, угорі, продовжувалося дійство, чітко розплановане й накреслене, вивірене зарані, зафіксоване в пам'яті кожного актора — і все ж таки щоразу нове; здавалося, він чув невиразно голосніше вимовлені слова і навіть окремі репліки, кроки, гомін — може, аплодисменти. Шкода, що зникла, зне-потребилася професія суфлера.

Зворушлива, ветха театральна професія, він би згодився попрацювати суфлером. Але, звичайно, не надто довго.

Зрештою, все на світі можна прикрити тонким театральним тюлем розчулення, і при відповідному освітленні сіре зробиться рожевим, та триватиме диво тільки до кінця вистави, а потім, коли правда оголиться, про неї добре знатимуть усі посвячені — жерці цього найчуднішого у світі храму — вертепу. А глядачі? Здогадуватимуться. Але будуть удавати, що нічого не відають. Вони зобов'язані підігравати акторам.

А що — нехай би суфлером, освітлювачем, робітником сцени. Навіть у столярці дошки пиляти — хіба не варто режисерові пройти усе це по колу, адже мій Юозас Мільтініс у своєму Паиевежисі, в тому містечку, уславленому завдяки його, Мільтініса, театру; міг, убравшись у сірий, поплямлений халат, фарбувати для вистави матерію у величезному казані, весь у випарах фарби й їдкому запахові оцту. Так, завжди і при всьому Мільтініс. Кожен мусить мати свого бога, чом би не мати за бога цього литовського режисера, вистави котрого зрозумілі усім на світі.

Це ж треба — він, Іван, три роки промарнував над інтегралами, перше ніж потрапив до театрального; жаль того часу в університеті, на математичному, вже б мудріше було — журналістиці чи геологічному; інтеграли в жоден спосіб не допоможуть йому зараз дійти до порозуміння з Наталею Верховець, не було ніякої логіки в її поведінці,— і з того, що вона — актриса, хіба можна вибудовувати своє життя і свої вчинки на самих лише емоціях?

Іван знову вибрався з "трюму" за лаштунки. Двоє акторів у гримі й костюмах закінчували шахову партію, чекаючи свого виходу. У півтемряві хтось ходив широкими кроками й тихенько бурмотів текст ролі, ледь чутні слова звучали як закляття. З крана в спільній умивальні тоненько стікала вода. У старому приміщенні Паневежиського театру було тільки дві гримвбиральні — жіноча й чоловіча, і проста фарбована підлога, і плями від вогкості в кутку, це заважало, але не в тому справа, нехай собі — що за біда! — умивальник із зіпсованим краном; притиснувши до стіни

в коридорі завліта, артист Галько тонко натякав, що варто видрукувати в місцевій газеті його, Галька, творчий портрет. Один з монтувальників, зусиллям волі ледве притишуючи несамовитий свій бас, запевняв, що запропонує театру свої послуги як актор,— і на доказ такої можливості бадьоро розігрував якусь сценку.

Галько, побачивши Марковського, підняв руку на привітання — "честь".

Галько: благородне чоло й усмішка втомленого аристократа, котрий робить тобі ласку, помітивши на безлюдній вулиці,— до чого ж докладно він переповів Іванові усі внутрітеатральні плітки, як тільки Іван з'явився тут! Він переказував їх глибокодумно, хрипкуватим, приємним баритоном, такий зацікавлений у тому, аби в театрі справи йшли якнайкраще, весь — у прагненні підказати, допомогти, підтримати, авжеж, він, Галько, знав, що режисер повинен мати перед собою кожного актора як на долоні, без цього працювати ніяк неможливо, треба відчувати, коли й за яку мотузочку тягнути — і, перш ніж його, Івана Марковського, молодого й недосвідченого, обступлять з усіх боків і почнуть нашіптувати, плести павутину

Інтриг, доки захочуть домагатися від молодого режисера ролей та визнання, він, Галько, вважає своїм обов'язком дати Іванові необхідну інформацію: об'єктивну, точну, доброзичливу. Та це ж загальновідомо: звичайно режисери викликають до себе на розмову кожного актора зосібна, а потім співставляють, порівнюють, роблять висновки, бо у подальшій роботі це так необхідно, Галько чудово на тому знався. Він пережив не одного режисера в цьому театрі, а перед тим ще працював у двох інших, таких же невеличких, як дві краплі води схожих на ось цей.

— Я ж тут тільки дипломну виставу маю. Яка подальша робота,— засміявся Іван, прикликаючи, як завжди, бодай у думці, дідька на поміч, бо хто ж інший міг би йому пособити у такій ситуації, при такій розмові, як не сам дідько; ах ти ж крутій,— і яка тобі з мене вигода, який хосен? — намагався здогадатись Іван, дивлячись у очі Петрові Гальку, старанно

обмацуючи поглядом його красиві, тонкі в зап'ястях руки. Галько знав, що робити зі своїми руками,— вони не заважали йому, він елегантно запалив сірника, запропонувавши перед тим закурити Іванові, м'яко відвів руку з сигаретою, кивнув:

— Е, не кажіть, не кажіть, земля чутками повниться,— не знати на що натякнув актор, Іван поняття не мав, на що він може натякати, але прийняв гру, багатозначно, вирозуміло усміхнувся і вже вголос промовив:

— До дідьчої матері... Скажіть, ви не знаєте, як пишеться — "компрометація" чи, може, "компромен-тація"?

Галько блискавично зорієнтувався: мить притримав паузу, недбало струсив попіл на підлогу й нарочито весело поглянув на Марковського:

— Загляну у словник. А при тому з'ясую, що сей мудрий термін означає. Досі не користувався ним.

Іван так і ле довідався, обірвавши тоді Галька, якими такими чутками повнилася земля, але видно було, що не пустими й для нього, Івана, вигідними, бо Галько не виказав образи і далі ввічливо й елегантно вітався з ним — "честь майстрам сцени". Авжеж, актор як актор, чом би й ні. Де таких нема? Старе як світ амплуа.

Три дні тому Іван перебував у згоді з цілим світом, ні, нехай не з цілим, то принаймні з тією його частиною, котра зараз безпосередньо оточувала його, Івана, і в центрі котрої — принаймні йому так бачилося — вій на ту пору стояв. Крізь пальці й вибачливо міг приймати чисто людські слабкості акторів; так само, тільки злегка посмі'ююючись, реагував на занедбаність приміщення; молодому режисерові ще не довелося зіткнутися в роботі з театральними цехами, з виробництвом — щойно післязавтра мала засідати художня рада, щоб затвердити макет оформлення вистави, і до того моменту він, без сумніву, перебував у творчому контакті з художником, у стані тимчасового бодай примирення

з директором і з виконуючим обов'язки головного режисера (головного тут не мали уже більше як два роки, а черговий режисер був запрошений ставити щось, десь, якось — Іван про те не допитувався). Лагідно не помічав також вибоїн на старих тротуарах, відмахувався від безлічі голубів, котрі випурхували просто в обличчя з-під ніг, байдужі до перемішаного з болотом снігу; їв усе, що могло запропонувати меню сусідньої з театром їдальні, жив у вузькій, темнуватій і незатишній кімнаті театрального гуртожитку, усі стіни якої навічно, як шпалерами, були обклеєні кольоровими картинками з "тонких" журналів,— хіба в тому річ? Він або ж не помічав того, або ж на тому всьому бачив прозорий відблиск далекого Паневежиса — міста ще меншого й назовні зовсім наче невиразного, зате піднесеного понад інші славою свого театру. Той театр був його обличчям. Хтось казав, начебто вулицями Паневежиса розгулювали донедавна — чи й досі прогулюються — звичайнісінькі свійські гуси. Іван же того й не запримітив. Гуси — там, голуби — тут. Розчвирканий, перемішаний з болотом сніг. Річка — там. А тут? Здається, тут теж є якась вода,— хіба в тому річ?

В інституті, довідавшись про Іванове захоплення Паневежисом, Мільтінісом, литовською літературою, прозвали його Литвином, і хтось пустив чутку, що наче сам князь Витовт був його далеким предком, Іван охоче потакував тим байкам,— і що в них лихого? Звик до веселого, добродушного кепкування, бо ж почалося все відразу з першого курсу.

Історія Іванового вступу до театрального інституту ще й досі там не забулася. Хто вірив у неї, а хто — не надто, але усі переповідали, як смішний анекдот або ж як повчальну притчу — залежно від того, в якому настрої перебувало товариство.

Саме в розпалі студентських канікул в університеті Іван подався услід за своїм товаришем складати вступні іспити до театрального. Тобто складав товариш. На Івана ж був покладений моральний обов'язок підтримувати його.

Під час першого іспиту, як засвідчувала інститутська легенда, вболівальник без особливого ентузіазму й зацікавленості стовбичав під дверима, що й називалось "моральною підтримкою"; та коли двері вкотре вже розчинилися і хтось із абітурієнтів, розчервонілий і спітнілий, як після екзекуції, хрипким голосом поінформував: "Заходь, можна",— Маркуша узяв і переступив поріг. Щось його як підштовхнуло — чи то одвічна пристрасть до всіляких жартів та витівок, чи просто набридло бездіяльно стовбичити під дверима, або ж і доля на вухо шепнула — мовляв, а навіщо тобі твоя математика, що ти з нею в житті робитимеш? Так воно все діялося чи інакше, але Марковський поступив у театральний. Прикро було, що приятель "вилетів" уже після того першого туру, але, як прадавній язичник, Маркуша вірив у випадок і в долю. А як людина цілком сучасна, був переконаний, що коли вже доля розщедрилася, то дарами її належить користуватися мудро й з радістю, й тому не надто довго терзався докорами сумління. Доля. "Кісмет", як кажуть болгари",— мовив він із смутним лукавством приятелеві, коли вже по всьому вони пили вино у ресторані в річковому порту (Іван на радощах, приятель— у печалі). "Атож, кісмет,— погодився приятель, дивлячись на Дніпро,— було мені тебе не брати з собою, отой чи ота кісмет нас переплутала, моє тобі оддали".— "Що тепер порадиш, до дідька,— розвів руками Іван, — я не зумисне, більше не буду. Хочеш, спокутую? Скажи — як, я спокутую".— "Не журися,— похмуро й зловісно пророк приятель,— таки спокутуєш". І переінакшив приповідку: нема доброго, щоб на зле не вийшло.

Покута і справді почалася. Доводилося докладати чимало зусиль до того, аби ніхто не помітив, як мало він, Іван, готовий до навчання в театральному. Поміж усім іншим з головою поринув у читання п'єс. Читав спершу навіть без системи, не дбаючи про інститутські програми, жахаючись власного невігластва,— зрештою, чи його в тім вина? Чом же той лукавий "кісмет" не попередив його, що так усе обернеться?

Пізніше став аналізувати, порівнювати, відбирати— і насолоджуватися прочитаним. Якраз тоді потрапив до рук томик п'єс литовського драматурга Юозаса Грушаса. Без передмови, без портрета,

Іван нічого не знав про автора, але, прочитавши томик, вирішив, що Грушас — молодий, не інакше, або ж ровесник його, або ж трохи старший — бо звідки ж тоді йому все так відомо, звідки міг би узятися і той стиль, і те розуміння сучасної молоді, котре потрясло Івана, коли поспіхом ковтав кожну репліку з трагікомедії "Любов, джаз і чорт". До дідька, казав Іван, а до дідька казати мусив. Сам того не помічав, як став у кожній дівчині дошукуватися Беатріче — героїню п'єси і довго носився з потаємною гадкою написати Грушасові листа, писав і дер на клапті написане, знову жахаючись — уже не так невігластва, як невміння точно висловити думку, і врешті таки зважився, і послав, і з нетерпінням чекав відповіді.

Якби знаття тоді, що Грушас — драматург поважний, відомий і вже зовсім не молодий, то хтозна, чи посилав би того листа. А таки бодай раз у житті невігластво добре мені прислужилось,— кепкував із себе, стирав піт з-над губи, перечитуючи відповідь.

Отож, власне, відтоді і зробився "литвином", а лукавий "кісмет" знову як знав — усе на Іванів млин була вода, бо спершу випала туристська путівка до Прибалтики, а потім два тижні в Паневежисі, коли там головним ще був Мільтініс і театр перебував мало що не в"зеніті слави. Авжеж, Мільтініс, прозваний ще в юності Невгамовним, досі темпераментний, різкий, геть сивий, з пасемками волосся, що недбало спадає просто на чоло, чимось схожий на професора, чи що; і ті його окуляри. Закоханість у нього — всіх довкола. Хай би що потім було, хай би що діялося з Паневежисом і його історією, однак рахунок там діятиме один: до Мільтініса, при Мільтінісі, після Мільтііса.

Прокручувалося в пам'яті, як своє власне, Мільті-нісове: "Слово "інтелект" нерозривно пов'язане зі словом "людина". Людина з обмеженим інтелектом неповноцінна, це найстрашніше лихо, якого може завдати їй природа. Театр — метафора життя. Талант — не індульгенція. Спершу — хороша техніка, потім — натхнення, тоді й з'являється на сцені актор — художник". Ніяк не забувалося, не годен був того позбутися, зневажав себе за ту залежність, підвладність, а водночас тішився, що

пора учнівства ще не минула. Наче за всіма своїми думками і вчинками мав надійний, як мур, захисток.

Три дні тому він перебував у добрій злагоді зі світом, осередком якого вважав самого себе — нехай на кілька місяців,— яке це має значення? Він таки довго добивався тієї злагоди, бодай злагоди, якщо не повної гармонії. Кілька місяців у цьому театрі дорівнювали його, Івановій, дипломній виставі. Він приїхав сюди зі своєю п'єсою: намірився ставити "Любов, джаз і чорт" Юозаса Грушаса. їхав уже націлений, готовий до суперечок і незгоди. Ясна річ, театрові було не до фантастичних намірів режисера-дипломника. Коли вже доводиться приймати його в себе, коли вже "нав'язали" із столиці, то нехай сумирно й тихо ставить щось на догоду театрові. Приміром, легеньку, милу казочку для малюків, яку потім можна "крутити" по неділях та під час канікул. Так, так, апробовану здавна казочку, і не буде жодного клопоту, й диплом — уже як у кишені. Яке там, Іван Марковський готов був радше зректися диплома, аніж п'єси.

Настоював уперто на своєму, захищаючи саме цей драматургійний матеріал. На кожний, навіть логічний і, здавалось би, незаперечний аргумент, мав ніби завчасу готову відповідь, годі було його збити з позиції, він для себе знав: це не хлоп'яцтво, не пуста забаганка, а принцип, переконання, і якщо поступиться, то вже не буде ніколи самого себе шанувати. Йому тицяли пальцем у затверджений міністерством репертуарний план — він, з ввічливості не нагадуючи, як часто театри відступали від затверджених планів, запропонував поставити позачерговий, так би мовити, експериментальний спектакль. З ним розмовляли, переконували зосібна то директор, то виконуючий обов'язки головного режисера, а також завідуючий літературною частиною і головний художник, до нього доходили чутки, нібито худрада вже готова "зарізати" п'єсу — і що ж, мало що не "зарізали",— але де їм було відати, що вряди-годи Іванові таки сприяла доля? Погодилися. Узяли до репертуару — з крихітною перевагою в два голоси узяли. Кдсмет,— спльовуючи, аби не наврочити, радів Іван. Взяли, звичайно, таки поза планом, як експериментальну й молодіжну, і хоча це означало, що буде

мало грошей на оформлення, мало часу для репетицій, слабкі надії на підтримку в процесі роботи,— ніколи, зрештою, усьому колективу бавитися в експерименти з режисером без диплома,— однак Марковський почувався щасливим. Поки що виходило на його, а далі буде видно. Зрештою, йому бачилося, що далі все залежить від нього самого, а коли так, то все буде гаразд. До дідька, мусить бути!

Але першого тижня хотілося товктися головою об стіни у вузькій гуртожитській комірчині мало не після кожного переглянутого спектаклю. Дивився, щоб зрозуміти людей, з якими буде працювати,, бодай трохи, і щоразу глухе розчарування, смуток і навіть біль, майже фізичний біль, доводили його до справжнього розпачу. Як на нього — усе було низькопробно. Робив скидку на відсутність головного режисера, на величезну завантаженість акторів — щоденно дві репетиції, щоденно вистава, щотижня два виїзди у райони, мало не десяток прем'єр на рік, щоб вижити; адже місто зовсім маленьке, глядачів потенціальних — небагато, а вже про справжніх аматорів — що й говорити; кільканадцять вистав — і всі все бачили. Іван міркував: не театр, а забава в театр, який насправді є лише крихітним підприємством по виробництву видовищ... Це не я сказав, це Мільтініс сказав,— посилався на авторитет Іван, лежачи на рипучому тапчані після вистави — просто в одежі, в джинсах і гольфі, заклавши руки під голову, уперто втупившись у стелю. Мільтініс "вирахував" цей театр. Що ж, він міг би процитувати Мільтініса і ще десятки мудрих думок, висловлених мудрими людьми, будь-кому з тих, хто працював на тому підприємстві,— але що б воно дало? Тут Родос, тут скачи,—сказали б вони йому. Покажи, на що сам здатний,— порадили б вони йому і мали б рацію. Ніщо не давало Іванові права судити вголос, а судячи мовчки, він звинувачував себе і в столичному снобізмі, і в перебільшенні вимог, і в недоброзичливості, і в засліпленості театром Паневежи-са — пусте, нічого не допомагало,— правда залишалася правдою. Однак усе мусило бути гаразд, він мусив бодай на час, відпущений для постановки, повірити в акторів, з якими мав працювати. Не вірити, в глибині душі кепкувати, іронізувати — і робити з ними виставу? Ситуація. Нічого не скажеш.

У Мільтінісовій студії при театрі існував девіз — жорстокий, але необхідний, суворий, але мудрий: "Слабкий, поступися місцем сильнішому". Максималізм? Ні, безкомпромісність. У мистецтві так має бути. Мета — понад усе, здійснювати її можуть і мають право тільки обдаровані, творчо сильні індивідуальності. Ну от, знову Мільтініс. То, може, згадати приміром, Пітера Брука, того знаменитого англійця, варто затямити, що він каже: режисер завжди обдурює, він іде невторованим, незнайомим шляхом і веде за собою інших, але в нього немає вибору, він повинен вести й одночасно вивчати дорогу. Хотів би мати право на помилки, та актори інстинктивно прагнуть зробити з нього верховного суддю, тому що їм потрібен верховний суддя.

Вибору не було. Права на помилку не мав. Погодившись на незмірно важкі обов'язки верховного судді, мусив переконати акторів, що має на це право. Сподівався, що переконає.

Актори придивлялися до молодого режисера точнісінько так само, як він до них. Іван здогадувався, що вони могли думати: ну ось, наслали на нашу голову ще одного — на сей раз експериментатора, що ж, подивимось; за лаштунками висів, очевидно ще з Нового року, саморобний плакатик з жартівливими текстами: "Режисерські заповіді". Якби плакат не був такий обшмуляний та розцяцькований поправками й дописками од руки, Марковський готовий був запідозрити, що "заповіді" склали з розрахунку на нього, неофіта й початківця, зеленого режисера-дипломника. Забавні тексти самі чіплялися пам'яті: "не возвелич себе над актором — згодиться води напиться", "возлюби ближнього свого, як самого себе, та тільки не актрису", "не впійманий — не злодій, але крадене щастя не приносить". До того списку Іван мав охоту додати ще й таке: сумніваючись постійно, ніколи нічого не здійсниш,— однак не сумнівається ніколи тільки дурень, а сумнівається завше — боягуз. Це був нехай не надто чітко й прозоро сформульований, але Іванів власний афоризм; в тому він щось для себе вбачав.

Часом рушав надвечір у місто. Не бачив у ньому нічого особливого й цікавого, але хотів чі там щось довідатися про людей, з якими мав

працювати; спостерігав хлопчаків у джинсах і чимсь схожих на дівчат, сучасна тмода сягала сюди несповідимими шляхами, але таки сягала. Дівчатка не знати нащо переймали хлоп'ячі манери, спосіб поведінки, бувало, що й курили просто на вулиці; хлопці стовбичили біля пивного бару, тинялися парком, стояли групами біля брам — у котрогось звисала з плеча обов'язкова гітара. Іван усвідомлював, що то лиш поверхове споглядання, він бачив їх у час відпочинку, звичайно за дня вони не байдикують, кожен має своє заняття, він шукав потім ті ж обличчя в театрі, але не знаходив — або ж не впізнавав. У театрі вони могли виглядати інакше, без сумніву, вони могли в театрі виглядати цілком інакше. Якось, після особливо виснажливої репетиції, надумав ковтнути пива в облюбованому молоддю барі. Спустився кам'яними сходами у пивницю. Поки дійшла черга, знову пильно придивлявся до молодих, притемнених сутінками облич, до старої кладки сіруватого каменю, до жінки, котра розливала вправною рукою пиво, воно пінилося й стікало на шинквас, над її головою красувалася дерев'яна табличка з випаленою товстопикою свинею за столом, свиня курила цигарку, пускаючи кільця диму: "У нас не курять".

Іван став навпроти вікна, спершись ліктями на високий столик, який щойно сірою, мокрою шматкою витерла прибиральниця; поволеньки здувши шумливу піну, цідив пиво; у вікні, котре було врівень з тротуаром, бачив тільки людські ноги, безліч ніг перехожих, котрі жили й ходили в цьому місті, і тоді почуття самоти оповило Івана, самоти і якоїсь непоправної помилки, якогось невідворотного вчинку, але якого, він би й сам не міг окреслити. Пригадав недавно прочитані вірші Марцінкявічюса:

Вечір божків моїх палить в натхненні —

У пломенях небокрай.

Тільки раз ти пройшовся по сцені —

Овації не чекай.

"До дідька,— розгнівався Іван,— кожен з нас тільки раз і проходить по сцені, овації не чекаю, її не буде, не підлягає сумніву,— але доки ж мене обступатимуть чужі думки і чужі вірші? Хіба ж не прийшла пора на мене самого?".

їдучи з Києва сюди, до цього тоді ще зовсім не знайомого міста, щоб розпочати роботу над дипломною виставою, він опинився в одному купе з людьми, які поверталися додому з відрядження. Зайнятий своїми думками, Іван спершу навіть не розрізняв добре їхніх облич, не прислухався до розмови. Знявши свого білого, з розкішним орнаментом кожуха (кожух владно зайняв майже половину всього купе), Іван закинув на горішню полицю "дипломат" і вийшов у коридор. Київ доброзичливо блискотів вокзальними вогнями, майнули чужі, але теж ніби доброзичливі й трохи засмучені обличчя, а потім поволі пропливли околиці Києва. Іван подумав, що звичайно чоловіки в його віці прагнуть до завоювання великих міст, йому ж самому хотілося іншого — не почував себе завойовником цього міста, був просто приналежним до нього і прагнув благословення на дальню дорогу, на самий початок її.

У купе жінка, спершись ліктем на столик, голосно й болісно скаржилася:

— От я й думаю: чого ж тікають? Що вони в цьому місті бачать? Чи то нетрудники вони всі, легко-роби такі? Земля ж тим часом без рук зостається, без ока господарського.

Чоловік, який сидів навпроти, мав дуже характерну зовнішність: його величезне, округле черево не вміщалося в картатих штанях, рябі підтяжки напиналися на тому череві, аж мало не рвалися, і руки здавались короткими, дивно було, що він дає собі раду, сягаючи ґудзиків на піджаку чи шнурівок на черевиках. Іван мимоволі всміхнувся: такий живіт не втягнеш ані при жінці, ані при начальстві. Попутниця перейняла той усміх і вирішила, мабуть, що він стосується її слів. Щирий гнів, який вона й не збиралася приховувати, вирвався назовні:

— От ви смієтесь! Смішно вам?

Нічого не пояснюючи, Іван здвигнув плечима.

— їм смішно,— апелюючи до товстуна, мало не скрикнула жінка.— Пришлють бригаду таких з міст, вони все на полі перетовчуть, понівечать, півлітру свою вихлепчуть, огірками торби напхають — і шукай вітра в полі! Та ми ж ті огірки вирощували, ми ж їх колись як визбирували, то боялися крок ступити, щоб котрийсь не розчавити, ми їх од гудиння як золото одривали. Тільки перше було десять ланок,— а тепер?

— Ну, коли робітники з заводів приїздять, то вони таки по-людськи працюють,— твердив своє засапано товстун.

— Може, працюють, я за всіх не кажу,— трохи стишила голос жінка,— але ж то тільки дехто, не всі.

Кажуть, що тепер будуть закріплювати за підприємствами ділянки землі, щоб за них повністю відповідали, тоді, може, й буде якась користь,

— А я кажу,— знову зачерпнув повітря в груди товстун,— що колись прийде час — і всі з міста подадуться до села, від цього сопуху, від чаду й від цих височенних домів. От я колись кепкував зі свого сусіда, він біля дачі картоплю вирощував, курей мав. Радив я йому: піди на базар та й купи,— а тепер сам ділянку дістав, і радий, якщо хочете знати.

— Сусідка моя — селянка, розумієте, селянка з крові і кості,— з міста капусту тягне, моркву, солонину купує,—агій, люди добрі, та що ж воно таке діється?! Ще й на мене заздро киває: "Тобі добре, в тебе все коло хати росте! —А в тебе,— кажу я,— хіба не може рости?" Так вона в міську панію бавиться, працює в місті, коло землі не хоче ходити, чисто тобі завали-дорога якась, колода-обійдень.

— Ви щось не те говорите,— врешті втрутився Іван.— Місту теж потрібні люди, і якщо за підприємством закріплять землю, то в робітників буде подвійне навантаження... Та й взагалі, як кажуть і вчені, і журналісти, процеси міграції йдуть на спад, співвідношення мешканців міста й села... стабілізується,— Іван почервонів, переказавши прочитаний не так давно текст, і, закінчивши його таким слівцем, тому тут же пом'якшив: — Отже, біди такої вже нема...

— Тьху,— жінка аж задихнулася від обурення й звично вимовила мудрагельське слівце: — Стабілізується то, може, стабілізується, та нас така стабілізація не тішить! Не знаю, про що ви зі своїми ученими там собі міркуєте; але якщо в ученого на столі хліба не буде, то він інакше забалакає. А що, у нас до першого класу торік усього один хлопчик вступив, отак і мали сидіти один напроти другого: учителька та він,— чи як по-вашому? А потому з тої дитини один тракторист на цілий колгосп і виросте. Гарна стабілізація! Ет! Мудра Мар'я, як є в печі вар'я, а нема вар'ї — не тра й Мар'ї...

Повернувшись до Івана, вона глянула на нього світлими, трохи втомленими, з голубуватими білками очима. Іван побачив її руки, що поправили гарну, міську зачіску,— великі, червонуваті й сильні руки з охайно обрізаними нігтями, і білу, аж блискучу облямівку на комірці й манжетах синьої сукні. До сукні прикріплений був орден. Видно, жінка їздила до столиці не в приватних справах. Він одвів погляд, аби його попутниця не зніяковіла од таких пильних розглядин.

— От я й кажу... Я все життя на фермі, і дочки мої — на фермі. Що я — не могла їх повиучувати, до міста послати? Могла, та тільки якщо я не навчу дітей землю пильнувати й любити, то хіба комусь іншому зможу чим дорікнути? І діти мене розуміють, не гніваються, радовою роботу роблять.

— А я сам торфовик,— повідомив товстун.

Зазирнув нарешті до купе й четвертий їхній попутник, постояв мить на дверях, а потім теж присів, приєднався до розмови. Іван же дивився весь час на руки жінки і картав себе, що рознервував її чимсь, і не мав відваги сказати, що мати його — теж селянка, бо це виглядало б так, наче він хоче виправдатися, довести перед цією жінкою правомірність свого існування й своїх життєвих позицій, за якими стояла поки що тільки материна праця, хоче відвести від себе звинувачення у дезертирстві, у втечі. Поєднувалося в душі відчуття провини за ту втечу, і переконаності, певності, що на тому полі праці, куди він подався, яке вибрав собі, вій зробить щось, таки виростить добрий урожай. Однак уперто й невідступно таки чув слова жінки: хліб на столі — то найперше.

Четвертий попутник вийняв з дорожної торби пакет з салом, квашеними огірками:

— Частуйтесь, бо ж пора, я думаю, вечеряти. Балачки балачками, а хліб, як ви сказали,— найголовніше, так що прошу, прошу.

Він уже краяв грубими, ситними байдами хліб, несподівано, як усе інше, виникла на столі пляшка, і було досить припроху од щедрого попутника.

— Жінка дала в дорогу, не думайте, що контрабанда. Ось і цитриновою шкіркою приправила, два тижні настоювала — скуштуйте.

Чолов'яга поробив бутерброди і таки змусив усіх узятися до почастунку.

— Колись, як будемо знову разом у дорозі, то віддячимось,— жартома пообіцяла жінка. Видно, їй було незвично і ніяково їсти чужий хліб.— А то, знаєте, приїздіть у гості, і тоді побачимо, чия страва ліпше смакує.

Іванів великий білий кожух похитувався у такт вистукуванню коліс. Мати витягла його із старої, старанно береженої скрині: "Бери,— сказала,— це твого прадіда, а мого діда, він мене любив найбільше з усіх онуків, то й тебе, може, любив би. Носи, Іванку, одбі-ли, одчисть по-нинішньому, та й носи".

І все ж він не став нічого пояснювати цій жінці, не став виправдовуватись. Іван вірив, що й його хліб людям потрібен,— бо якби не вірив, то як би жив далі?

Жінка випила чарку не віднікуючись, спокійно, одним духом, і перехилила її. Під ногами у них була земля — скрізь була, і селянка за древнім, язичницьким ще, мабуть, звичаєм вихлюпнула останню краплю трунку на землю.

— Та ви не думайте,— звернулась до Івана.— Я проти міста нічого не маю, і воно мусить бути, коли вже є. Знаю, що не багато нам містяни нароблять та поможуть, якщо не навчаться любити все те, якщо воно їм не заболить,— вона кивнула головою у бік вікна, де в темряві земля котилась і котилась назустріч.— А ви ж хто самі?

Язик Іванові стерп, і він не зміг вимовити правду: артист. Скоморошник, дражнило, базікало, легко-роб — так вона може подумати, а він поки що сам нічого ще не встиг зробити, щоб мати право від себе самого переконувати її в помилці.

— Учитель. Учитель я,— одказав він і подумав, що, врешті, не така вже й далека від правди його відповідь...

Погано пройшла репетиція, сюжет грають, сюжет виразний, гострий, конфлікти ніби лежать на поверхні — здається, через те, що все просто, легко, але не треба грати сюжет, необхідно показати конфлікт світобачення і характерів; троє хлопців із джаз-групи — що їх об'єднує? Внутрішньої єдності нема, необхідність тримає разом і невлаштованість, і

те, що кожен з них здається собі несправедливо ображеним і прагне помсти. Насправді вони не друзі, аж ніяк. Андрюс прагне верховодити. Лукас на те внутрішньо погоджується, Юлюс — удає, ніби погоджується. Ну, звичайно, ясна річ, їх єднає не лише джаз, але й любов — ця дівчина, Беатріче, цей їхній потяг — потяг до чого? До чистоти? Неусвідомлений потяг забрудненої душі до чистоти? Ні, не те, не можу поки що натрапити на той пульс, на найголовніше, а думав — кожну ноту чую, до дідька! Авжеж, насамперед їх звів докупи чорт. І тому — трагікомізм? Як органічно поєднати комедію з трагічністю?

Андрюс, приміром, при всьому своєму устремлінні до вчинків без роздумів, при всій своїй видимій силі справді слабий, нікчемний мерзотник. Слабість ховає за бравадою, за погрозами — а сам весь час боїться. Мстивий.

Однак найнебезпечніший з усіх трьох Юлюс. Підступний, хижий, вій чудово все розуміє, він просто уміє з усяких життєвих ситуацій вишукати вигідне для себе.— Він справді зовсім невиліковний, тому що все розуміє.

Лукасові щирості не бракує. Теж — слабість, годі зректися. Не бачить виходу з самотності, чіпляється за все, що здається тривким і сильнішим.

Ті троє позитивних "ангелів" насупроти них як відблиски чи віддзеркалення їх власних кращих "я", ймовірних "я", котрі піддалися зміні до гіршого. Може, так і треба вирішувати— виставу?

Беатріче до АндрюсовогО' батька йде, щоб упевнитися: хлопець ні в чому не винен, він вигадав, нібито вбив буфетницю, але також і з цікавості: а який він, дім мого Аидрюса, який — батько його? Автор недаремно визначив жанр — трагікомедія. У Грушаса все на парадоксах: хлопці зневажають Беатріче — і не можуть існувати без неї, Бета любить Андрюса, розуміє його приятелів — а таки мусить полишити їх; троє "позитивних" хлопців прагнуть порятувати Бету, та не знаходять для цього мужності й мудрості. Трагедію треба грати радісно, як каже

Гордон Крег. А що ж кажу я сам? Я сам кажу: не сумнівається тільки дурень.

Знав, намацав найбільшу слабкість твору. Троє отих позитивних героїв, які мали стати, за авторським задумом, антиподами джазистів, виглядали слабкими, умовно маріонеточними, вони не могли порятувати Бету. їм бракувало живої крові, м'язів, звичайної тілесності й духовності. Хоч би як безтілесні, безплотні істоти намовляли Бету покинути джазистів, хоч би як переконували в нікчемності тих інших трьох — дівчина не могла піти за ними, їй потрібніші були ті, кому вона прагнула допомогти, кого хотіла вилікувати від зла,— нехай підлі, нехай слабкі, нехай нікчемні — вони все ж були живі, і Бета думала, що потрібна саме їм, а ті чистенькі, охайні й добрі можуть обійтися без неї. У виставі мусить бути присутня ще одна особа, котрій залежить на Бетиному щасті, на Бетийому спокої, а найбільше— на перемозі її. Це був сам режисер. Він хотів піднести понад нікчемність, плюгавість розхристаних джазистів добро, що так берегла в собі Беатріче.

Чи то тьмяне освітлення, в якому обличчя здавались нечіткими, розпливалися, ніби Іван дивився на всіх крізь затуманене, забризкане дощем вікно, чи весь настрій пивнички, де гіркувато-кисло пахло пивом, злегка — вогкістю й "контрабандним" димом сигарет, чи то в нього самого настрій такий був, але Іванові враз здалося, ніби десь тут, поруч з ним, діються справи, схожі на ті, про які він хотів розповісти зі сцени; може, хтось із цих юних аматорів пива, котрі стояли неподалік при високих дерев'яних столиках, мав щось зле за душею і сповнений був цинізму — але котрий же з них Андрюс, Юлюс, котрого треба вхопити за руку, щоб аж заболіло, й не пустити, не дозволити,— котрого з них?

Навпроти вікна Іван помітив стрункі жіночі ноги в гарних невисоких, ледь за кісточку, чобітках. Тоненькі каблучки нервово переступали, товкли сіруватий, брудний сніг, а самі зосталися чисті, иезакаляні, на них не було ані плямки від розталого снігу. Зрештою, Іван міг недобачити, але так йому принаймні уявлялось. Жінка, видно, на когось чекала, та чому саме в такому сірому місці, в таку сіру годину й на кого? Іванові

здалося, що він чинить щось недозволене, навіть бридке, ось так підглядаючи за тією жінкою, сам невидимий, ніби з дна колодязя, куди спустився з власної волі, аби в такому чудному ракурсі спостерігати світ; все переплуталось, змішалося у цьому світі — життєві спостереження й факти, фрази, почуті мимоволі, і репліки з п'єси, яку він знав мало що не напам'ять; де дійсність — і де літературне віддзеркалення її? Та чи й було то віддзеркаленням? Створене людською уявою, окреслене словом — усе могло матеріалізуватися, стати абсолютною життєвою правдою,

Іван сам спонукав героїв уявних, виписаних словом, до матеріалізації; він, режисер, міг оживити їх, а міг позбавити життя, крові, серцебиття, міг полишити саму лише видимість існування на сцені, де слова іноді1 стають знекровленими, сухими, мертвими. Були хвилини, коли герої Грушасової п'єси здавалися йому ближчими, зрозумілішими, вартими більшої уваги, аніж оті хлопці й дівчата, що дихали одним повітрям із ним, Іваном, ходили тими ж вулицями, купували один і той же хліб у крамниці, бачили одні й ті ж будинки,— Івана в такі моменти хвилювали не вони, а інші, нереальні, вроджені тільки уявою.

Жіночі ноги в чобітках усе ще нервово витанцьовували перед вікном, відбивали якийсь чудний ритм; хтось штовхнув Івана ліктем; похапливим, старечим кроком ще хтось інший прошарудів збоку — видно, тут були й завсідники, між ними існували, мабуть, певні стосунки, з безліччю відтінків, з безліччю варіацій,— не допивши пива, Іван вибіг майже притьмом на повітря. Хотів побачити жінку в гарних чобітках, розглянути її обличчя, очі, поставу — мусила бути гарна, тільки гарні жінки очікують когось із таким нервовим, а водночас недбалим нетерпінням. Але жінки вже не було.

І все ж тільки три дні тому він перебував ще у стані рівноваги, у добрій злагоді зі світом, бо, не маючи на те найменшої надії, таки знайшов у театрі Беа-тріче. Власне, йому так і здавалося — не актрису, котра гратиме роль головної героїні у виставі, а саме її, Беатріче. Наталя Верховець про Беатріче ще нічого не знала, а вже напевне передбачала її — в самій собі, звичайно, думав він, так воно і є.

Юозас Грушас признавався, що, збираючись писати "Любов, джаз і чорт", відчував себе надійно прив'язаним до землі, його не спокушала нереальна ідеальність. Однак він не міг узятися до роботи, поки не знайшов героя, який пристрасно несе добро і гине від

людського зла,— просту дівчину і одночасно багатозначний символ — Беатріче.

Іван же мусив шукати актрису, яка здатна буде на цю пристрасність, яка має в собі добро — і не просто буде показувати його на сцені, не просто зображати, йдучи за режисерськими вказівками, а матиме добро в собі, щоб відтворити Беатріче. Часом почуваючи себе мимовільним учасником усіх подій в п'єсі, він не міг залишатися просто глядачем, не міг лише за всім спостерігати. Мусив захистити дівчину від егоїзму, злості й підлості отих трьох її й своїх власних ворогів — отих хлопчаків із джазу, Андрюса, Юлюса й Лукаса, порятувати од їх посягань на її чистоту, і міг зробити це, лише поставивши виставу про них.

Бачив Наталю лише в одній виставі —невеличка роль, кількадесят реплік,— але йому аж горло перехопило: Беатріче. Беатріче. Це він зрозумів одразу, з першого Наталиного виходу на сцену, з першого звуку її голосу, і тої інтонації, живої, глибокої, мінливої; він не міг помилитись, надто давно шукав Беатріче, щоб тепер помилитись. Іван дочекався потім, поки вона розгримувалась і вийшла з театру, щоб побачити знову її обличчя, дівчина, проходячи, кивнула головою — чи то у відповідь на його привітання, чи то до власних своїх думок, — і він знав уже остаточно, що це вона.

Боячись виявити своє хвилювання — ану ж, помітивши таку його зацікавленість, хтось спробує перешкодити, завадити,— він з байдужим і спокійним виглядом сказав виконуючому обов'язки головного:

— На 'роль героїні я беру Наталю... Верховець, здається.

За тим недбалим "здається" хотів заховати своє нетерпіння й надію. Виконуючий невизначено здвигнув плечима, чудернацько звів ліву брову — здавалось, вона й без того була трохи вища від правої, чорною смужкою лежала на чолі:

— Воля ваша. Я б, однак, не рекомендував. Та й бачили її лиш раз.

— Розумному досить, — самовпевнено буркнув Іван.

Чиїсь рекомендації зараз Івана не обходили, він почув найважливіше — "воля ваша".

Коли йшов на остаточну розмову з виконуючим і директором про обсаду вистави, особливих надій не мав: більшість акторів здавались йому або ж мало професійними, або ж безнадійно заштампованими, якимись байдужими, лінькуватими, він знав, що йому не дозволять вибирати, пропонувати щось своє — мусив погоджуватися на акторів, не зайнятих у виставах: йому порадили брати навіть тих, кого він не бачив на сцені, це була зовсім зелена молодь, яка залишилася працювати після закінчення студії. Три роки при театрі існувала така студія, однак вона зовсім, казали, не виправдала себе, бракувало викладачів, бракувало можливостей і умов для справжньої роботи, студію закрили, а більшість студійців залишилися тут, на місці, без особливих перспектив бути відразу зайнятими в роботі. Серед них була й Наталя Верховець.

Розмова почалася нелегка: директор запропонував зайняти на роль героїні двох актрис; маєте бажання працювати з Верховець — гаразд, хоча вона ще не зарекомендувала себе, вона має специфічну зовнішність, зрештою, ваша справа, однак ми рекомендуємо...— Іван відчув, як усередині все наче льодком покрилось. Душа завмерла й чекає, як він поведеться. Чи мав він право чогось домагатись? Скажуть — чи не занадто, хлопчику? Хто ти такий? Матимуть рацію: хто він такий? Диплом дозволили зробити, дали сцену для його вистави, пристали на п'єсу, ним вибрану,— цього й так досить, чи й не занадто. То хоч

при розподілі ролей сиди та мовчки погоджуйся на все. А він хіба не погоджується? Хіба він не пішов на все?

Душа завмерла й чекає, як він поведеться. Іван радо й згідливо киває головою:

— Згоден. Я згоден. Який з мене поки що режисер? Ще не можу мати своєї остаточної, виробленої досвідом режисерської концепції (що це я так довго й нудно пояснюю, адже треба тільки мовити "так", нащо розводитися про концепції, ну й словечко, досить замість цього всього мовити лише "так", нехай там ще одна якась актриса, але Наталя Верховець — обов'язково, працюватиму з обома, звичайно) — зрештою, навіть якщо я маю власну концепцію, то права на її оголошення ви мені не дасте.

Марковський бачив, що його майже не слухають, бо йдеться тільки про формальну згоду, адже все вирішено, він мусив лише кивнути — так, від нього цього лише й чекали, усе наперед ясно і не потребує обговорення, йому дають право на балачку, щоб не принизити його гідності, його терплять з ввічливості та й годі.

Директор киває головою.

— Але я маю право...— продовжує Марковський.

— Маєте,—погоджується виконуючий.

— ...Право бодай дотримуватися поглядів тих чи інших відомих і визнаних уже режисерів, які були моїми учителями, і я хочу сказати, що вважаю, як і багато хто з них (здається, я зовсім заплутався, вони мене не розуміють, до дідька!) —як і багато хто з них, тобто я хочу сказати, що два склади акторів у виставі — це поза межами мого розуміння мистецтва, я бачу тільки одну можливість вирішити виставу й тільки з одним складом... тобто лише з однією актрисою в ролі головної героїні, —

одна, а не дві, з іншою вистави не буде, я б, може, й пристав на вашу пропозицію, та тільки не можу цього зробити.

Дивна річ — вони погодилися, Іван не сподівався — і все ж вони погодилися, гіпноз чи що, сміявся Іван, перебуваючи у мирній злагоді зі світом, хоча, звичайно, це зовсім не означало, що він перебував у злагоді з самим собою,— репетиції йшли поки що мляво, він боявся весь час збитися на школярство, боявся своєї власної і їхньої недосвідченості, хоча, з другого боку, хай не таланту, то відваги, як виявилось, нікому з них не бракує.

Спектакль, що народжувався зараз у театрі, набираючи живої плоті, відрізнявся від наївних первона-чальних задумів Івана. Виразність, остаточність і викінченість з'являлися аж тепер, коли знав акторів, з якими мав працювати, коли знайшов Беатріче — Наталю. В процесі роботи виникали також самі парадокси. Був невдоволений акторами — а мусив повірити в них.

Мусив "підім'яти" акторів — і зобов'язаний був рахуватися з їх можливостями. Пам'ятаючи, чого навчився в інституті, мусив одночасно забути про школярські істини. Мав право довіряти власній інтуїції — і дбати про логіку правди на сцені, повинен був дозволити акторам імпровізувати — і не міг дати їм свободи, не міг випустити влади з своїх рук. Актори пильно приглядалися до нього, важко було працювати під тими доскіпливими, іронічними й очікувальними — ну, ну, покажи, що можеш, тут Родос, тут скачи!— поглядами. Але він знав також, що вони хочуть йому повірити, хочуть знайти в ньому поводиря, який допоможе їм зробити добру роботу. Ані загравати, ані ставати з ними на одну площину теж не можна було. Вони виявилися майже всі його ровесниками, і це допомагало, але й заважало водночас. Легко було зробити їх своїми однодумцями, та однаково легко було дійти панібратства. В усьому була неймовірна двоїстість, єдність різного і одночасність несумісного. Вивчене, взяте з книг і від педагогів, нав'язливі цитати, як рецепти, й чужі думки в процесі роботи обростали його власним, часом болючим досвідом. І або ж мав набуте прийняти остаточно, або ж зректися —

того, що не увіходило в плоть практики. Чуже перепліталося зі своїм, ставало близьким — і, сахаючись чужого, боячись плагіату, в той же час потребував підтримки, спирався на вже відоме — бо як інакше прийшов би колись до відкриття? На голому, пустому, пустельному, незрошеному грунті хіба щось проросте?

І от три дні тому, після репетиції, Наталя Верхо-вець підійшла до нього й показала короткий текст на аркуші паперу:

— Ось. Вас я попереджаю насамперед. Як особу найбільш зацікавлену. Щоб часом не було потім мови про удар в спину чи там камінь за пазухою — як воно у нас зветься.

Прочитавши Наталину заяву про звільнення з роботи за власним бажанням, Іван покрутив папірець у руках, безглуздо подивився на світло, ніби шукаючи там водяного знака.

— Розіграти хочете? До першого квітня далеко ніби.

Нічого кращого вигадати не міг, даремно намагаючись приховати за примітивним текстом своє здивування й розгубленість.

Мало спльовував, щоб не зурочити. Мало стукав по дереву; і що з того, що все досі виходило на його?' Такого навіть не сподівався. Актриса — ні, яке там,— дівчисько підніжку підставило,— що ж йому тепер? Не почне ж їй пояснювати, як важко було домогтися, аби саме вона, Наталя Верховець, грала роль Беатріче. А як інакше довести дівчині, що вчинок її, м'яко кажучи,— зрада?

Виконуючий обов'язки головного повчав:

— Послухай, тобі ще бракує досвіду. Вибрики це все. Без них не обходиться біографія жодної артистки. Тим більше на провінції. Набиває ціну. Не звертай уваги. Покаверзує — і заспокоїться. Побачиш — за

тиждень забере заяву. Особисто я вмовляти не збираюсь. Директор — теж. Верховець ще ніяк про себе не заявила. Жінок у театрі не бракує. Трупі, як і скрізь, потрібні "штани". Драматурги чомусь не пишуть п'єс "на жінок". Знайдеш такого — хапай негайно. А для тебе урок: не забувай про два склади у виставі. Гарантія від несподіванок.

За тими порадами звучало найголовніше: я тобі казав узяти на роль Беатріче Ірину Котовченко, маєш доказ моєї правоти, ще не пізно й зараз, вона потягне, повір моєму досвіду. Іванові у розмові чулося також і те, що ось йому, Маркуші, бракує досвіду, але він, головний, тобто виконуючий, дозволяє неофіту бу-цатися ріжками об стінку, бо найкращий спосіб набути досвід— набивати собі гудзи на лобі.

Лаконічність фраз старшого колеги заворожувала Марковського. Він пробував і собі так вибудувати речення:

— Досвід приходить з часом. Актори бувають від бога. І від головрежа. Вірю в розум, але також і в інтуїцію. Я великий інтуїт. З багажем інститутських знань. З запасом не заяложених од частого вжитку цитат. Ширвжиток — ворог мистецтва. Вірю в актора ї в своє покликання.

Маркуша прискорював ходу, знову десь за щось перечіплювався — за крісло або ж за хитромудре слівце — і забував, що саме хотів ствердити своїми короткими фразами.

— Свавільне дівчисько зіпсувало гру...

До дідька; а як би добре було не верховодити, тільки служити хлопчиськом на побігеньках, приміром, у Курбаса, дивитися просто в його натхненне обличчя, в ті несамовиті й добрі очі, з роззявленим ротом слухати його зауваження на репетиціях. "Слухай, малий, знайди внутрішній ритм образу,— нехай би сказав він мені,— знайди, відчуй і в ньому дій,— чуєш?" А ще не зле було б мандрувати з капелою Стеценка

— нехай би Павло Григорович, сиріч Тичина, диктували мені свої записки, а я б старанно калі-графував: "Спимо на підлозі, простеливши якусь сорочку" і — "який узор, який візерунок прекрасний, жіночі голоси наївні..." — чи ще якось там інакше, і добре б запросити Грушаса на прем'єру, як жаль, що я не зважився зайти до нього в дім у ЇІІяуляї, не розпитав про його село, про того поета, котрий там жив, учив малого Грушаса грамоти і грав на мандоліні, треба не забути: у першій картині — рояль без деки, хлопці приносять трубу, барабан і гітару, ще там має бути крісло-гойдалка — і жодної зайвої деталі, жодної! Дівчисько вибило мене геть з колії, але, може, це до кращого, бери та думай, шукай порятунку, ніхто за тебе не...

— Послухайте, що ви блукаєте, як неприкаяний, я ж вам дала слово.

Олександра Іванівна стояла перед ним усе ще не-розгримована — вистава йшла й досі. Іван не дуже орієнтувався в часі, актриса ледь насмішкувато дивилась на нього і водночас ніби жаліла, це вже годі було стерпіти; Маркуша зібрався щось сказати, але вона випередила його:

— Знаєте що, приходьте сьогодні до мене ввечері, обов'язково, там усе вирішимо — я думаю, ви не прогадаєте.

4

Ось воно, зараз, зараз. Зараз почнеться. Ще трохи — і всі візьмуться говорити одне одному правду.

Передчуття в таких випадках ніколи досі не підводило Наталю. Присмак цього моменту вона відчувала на губах, як міцність коктейлю. Цілий вечір відмовлялася пити, а ось тут узяла і скуштувала. Крізь тоненьку пластикову "соломинку" солодкуватий трунок втягала губами й відчувала, як хмеліє,— від густого коктейлю, від передчуття цікавої ситуації, від розмов, що точилися довкола, і хоч сама вона словом майже

ні до кого не озвалася, в думпі встигала зреагувати на кожну почуту фразу й відповідно оцінити її.

Звична з дитинства до таких "вечорів", які тривали не раз до світання, Наталя знала, що завжди надходить момент, коли люди відчувають невтримну, нагальну потребу говорити одне одному правду, більше того — допікати правдою, як жаливою. Треба тільки, щоб настрій сягнув своєї кульмінації, щоб уже ніхто ні з ким не рахувався, щоб кожному кортіло опинитися на видноті, в ролі судді, і, привертаючи до себе увагу, зробитися героєм — правдомовцем, правдолюбцем і правдоборцем. Звичайно, для цього повинні сходитися разом люди давно знайомі, із спільним життєвим зацікавленням, або ж навіть якоюсь мірою залежні одне від одного, чи істинні приятелі та друзі.

Батько зрідка, якщо йому вже кортіло, для власної втіхи прискорював ці хвилини відвертості й правдомовності. Спровокує лукавим зауваженням, натяком, а хтось підхопить необачно, зопалу чи в азарті батькового натяка — і пішло, пішло, поїхало!— крихітне слівце обростало тисячами інших, навіть уже забуте ставало початком нескінченних дискусій, суперечок, які іноді завершувалися затятою сваркою на довгі місяці або ж світлим примиренням та благородним всепрощенням десь на світанні" коли Наталя вже спала солодко, згорнувшись клубком у величезному старому кріслі, вкрита витертим, складеним удвоє ліжником. Ох, те старе крісло у їхній величезній кімнаті, розгородженій навпіл високими, мало не під саму стелю, грубуватими, власноруч тесаними книжковими полицями; та їхня давня, потім розміняна на дві квартира, яку Наталя ще зовсім малою прозвала "жебрацьким царством"... Ніщо й ніколи там не посідало свого власного місця, зате можна було відшукати що завгодно — від уламка автентичної старогрецької амфори до деталей найсучаснішого автомобіля, хоча самої машини вони ніколи не мали. Там нічому не надавали ваги, ніколи не скрикували й не затискали трагічно уста, коли розбивалася тарілка з фамільного сервізу, а водночас здавалося, ніби число тих тарілок множиться; там роздавали безтурботно книги, що становили чималу бібліографічну рідкість, і обережно ставили на полицю поряд із

стародруком подерту й зачитану дитячу книгу Наталі. Знайомі за-, бували у них рукавиці, портфелі, забігали на хвилинку, щоб залишити якийсь пакунок — і потім так довго не приходили по нього, що вже й ніхто не пам'ятав, кому пакунок належить. У тій безмежній недбалості й байдужості до речей — і в такій же безмежній, майже невситимій цікавості до всього незвичного не було жодної пози чи удавання. Скоріше, це було якесь гіпертрофоване прагнення незалежності від речей, хоча такої кількості зібраних в одній кімнаті предметів найрізноманітнішого гатунку й характеру Наталя не бачила потім ніколи й ніде.

Постійно у них удома перебували, столувалися й ночували якісь люди, і коли 'збирався, великий гурт, мама робила свої фірмові "лініві" вареники — справжні вони з батьком ходили їсти до вигаданої тітки Ганни. До "лінивих" смажилися великі шкварки з цибулею. Цибуля ніколи не підгорала, бо як мама вже сповнювалася раптового бажання куховарити, то це їй вдавалося на славу — може, тому, що бажання таке з'являлося вкрай рідко.

Наталю ніхто й ніколи не повчав, що малій дитині не належиться постійно перебувати серед дорослих. Скільки себе пам'ятала,— їла, вчила уроки, спала, читала книги, бавилася з подружками під акомпанемент розмов, музики, сигаретного диму і суперечок; її не випитували, куди йде і звідкіль повертається, і ким працюють батьки її друзів та як учаться в школі ті друзі; не "відлучали" від товариства дорослих, не докучали моралізаторством, зрештою, і вона не набридала, не вимагала до себе уваги старших і не читала на "бис" власних віршиків. Батьки ніколи не демонстрували талантів своєї дитини — втім, їх і не вбачали в ній, бо єдиний талант, який визнавала мати,— це хист до малярства, а його Наталя була позбавлена категорично. Батько з цього приводу навіть радів: хоч одна нормальна людина в сім'ї,— хвалився він часом.

Дорослим ніби й на думку не спадало, що мале дівчисько хоч-не-хоч, а завжди в курсі найрізноманітніших їхніх справ, клопотів і стосунків.

Присутність Иаталина стала для всіх така звична, що велися при ній які завгодно балачки, і дивно було, що дитина ніколи й нікому не переповідала почутого, не користувалася для власної вигоди своєю поінформованістю ;— а могла ж стати підступним і лукавим маленьким підслухачем.

Стіл у Олександри Іванівни розкішний, з крихітними бутербродами, паштетами, свіжими помідорами-серед зими. Метелиця з гітарою, як закоханий з дівчиною, уже й до співанок узявся:

По улиці хлопчата

Підмовляли дівчата,

Купували смушок — не продають...

Із закутків наче озивається луна — потихеньку підхоплюють лукаву співанку, де ніщо не названо і все окреслене до рафінованої витонченості змісту.

Маркуша, без сумніву, голодний, як вовк, але не посягає на недоторканість артистично викладених на таці бутербродів, він тільки потроху надпиває з кришталевої чарки вино — чарка в його великій долоні здається аж надто крихкою.

Спогади клубком у горлі стають. Чи цей нудний коктейль з кружальцем цитрини на самому денці?

Кремезний, височенний, Тернюк у їхній кімнаті сягав, здавалося, стелі головою. Темні окуляри ховали від людей теплу доброту його сіро-зелених очей під зрослими бровами, зате дозволяли йому дивитися на світ упритул, як на власну долоню. Стара шкіряна торба, котру Тернюк незмінно носив з собою, завжди була напхана свіжими огірками, яблуками, часом обліпленими крихтами тютюну та хліба, і для Наталі

відтоді запах зелених огірків та яблук неодмінно в'язався з запахом розітертого тютюну. Яблуками Терен (так прозивала його Наталя) завжди частував усіх довкола, а найстаранніше — Наталю, і, власне, це він завжди умовляв її вмоститися у кріслі й спати, коли бачив, що мала геть втомилася. Спочатку їй там велося затишно і зручно, а потім, чим більше вона підростала й витягалася вгору, неначе на-здоганяючи зростом тата і Терна, драбиняста буде дівка, кривилася мати, тим менш затишним ставало крісло, але Наталя й далі мостилася тільки там: це моє щеняче місце,— упиралася вона, а дядько Терен укривав її своїм широким плащем, іменованим хламидою, котрий носив упродовж зими й весни. Вітались і прощались вони з Наталею завжди за руку, бо Терен запевняв вельми серйозно, що дотик до Наталиної долоні приносить йому удачу, без цього він ніколи не брався до нової роботи. Рука в Тернюка бул7і зелика, тепла, Наталя вчувала в ній надійність і певність, можливість тривалого захисту. Терен був її дитячою любов'ю, і це була найкраща і єдина любов. Коли ти виростеш, я проситиму твоєї руки й серця,— серйозно обіцяв їй Тернюк.

Одного разу Наталі заманулося будь-що дістати їжака, і першим про це довідався Терен. Він сприйняв повідомлення з увагою і, оглянувши все довкола в їхній кімнаті, з готовністю підтвердив: "Маєш рацію, мала, тобі тут бракує тільки їжака, і я його для тебе з-під землі роздобуду, не сумнівайся". Наталя засумнівалася лише в одному: як так з-під землі? — адже їжаки не живуть під землею. А за кілька днів Терен прийшов і випустив їжака з торби: "Бачиш, Алько (цим іменем її називали усі в дитинстві), я залізний, надійний чоловік, і тому тільки мені одному ти віддаси руку й серце, дійшовши належного віку. Вона готова була віддати йому руку і серце, не дожидаючись того належного віку, бо їжак був справжній, колючий і скручувався у клубок. "Тернику, де ти його взяв?— тішилася Наталя.— Скажи, ти кудись за ним їздив? Ти його вкрав?"—"Клянуся богом і тобою, Алько,— не їздив і не крав. Я йшов уздовж вулиці, в білий день уздовж вулиці. І думав про те, що обіцяв дістати тобі їжака, а ти ж знаєш, як я вірю у прикмети і в усякі інші прекрасні речі, і я задумав, що коли роздобуду для тебе їжака, то мені доручать оформлення "Гамлета".— "Терне, і де ж ти його знайшов?" —

"Кажу тобі, дитино: я йшов уздовж вулиці, осяяної сонцем, їхали машини, на вулиці була сила-силеина люду; але тільки я один уздрів, що по тротуару чимчикує такий ось гарний їжак".— "Хвацько ти брешеш, уздовж вулиці не ходять їжаки".— "Не брешу, Алько: він ішов уздовж вулиці просто мені до рук, уздовж центральної вулиці в старому місті, я поклав його в торбу, бо він не заперечував, і подався до театру. А там мені сказали, що "Гамлета" обов'язково оформлятиме Тернюк, якщо, звичайно, цю п'єсу візьмуть до репертуару. Бачиш, я не дарма вірив, що ти приносиш мені удачу".

Тернюк давно поїхав, а їжак ще раніше зник — загубився десь серед несусвітного рейваху їхньої величезної кімнати, а може, хтось' помилково вкинув його у свою торбу, вертаючись додому на світанні,— що там важили їжакові колючки в порівнянні із стрілами слів у суперечках про мистецтво і життя.

Коли вони розмінювали квартиру на дві, Наталя забрала з собою картони з роботами дядька Тернюка. На всіх рисунках була вона, Наталя, і хоч назбиралося й інших рисунків безліч — усі знайомі художники вважали своїм обов'язком малювати малу Альку, фотографій у неї не було, самі мальовані портрети,— серед усіх саме Тернові здавались їй найкращими. І за це вона хоч зараз віддасть руку й серце, якщо він з'явиться знову із своїм шкіряним портфелем і в темних окулярах.

Перехиливши коротко стрижену голову, Маркуша говорив щось Котусі — Котуся слухала, однак її лагідний, напівзамріяний, напівсонний погляд блукав по людських обличчях, по пляшках з напоями, по книжкових полицях і по сіро-жовтих незвичних, щойно продиктованих модою макраме на стінах кімнати. Маркуша старанно ловив той погляд і намагався повернути його до себе. Один тільки раз зустрівся він очима з Наталею — і враз наче спохмурнів, ще темнішими здалисяг родимки, що їх без ліку було на Маркушино-му обличчі. Галько старанно розважав якусь поважного віку даму з золотим браслетом на руці — мабуть, Галькові це було вигідно — розважати даму, без вигоди він і пальцем не кивне.

Олександра Іванівна — справжнє чудо, актриса хороша, здається, Людина теж непогана, розумниця, навіть не пробувала намовляти Наталю залишитися в театрі, узяла й запросила до себе після вистави — вони грали соту виставу "Оптимального варіанту" місцевого драматурга Ігоря Крупка, і з цього приводу зібралися у Олександри Іванівни — погомоніти трохи, так собі, погомоніти про життя й мистецтво. Драматурга, правда, не було — десь поїхав, і гомоніли про мистецтво без нього.

Наталя трохи дивувалася — навіщо її сюди запросили? В ччОптимальному варіанті" вона зайнята не була. Виявилися присутніми якісь зовсім незнайомі люди,— що їй з ними робити? А Маркуша з Метелицею та цим дундуком — всезнайком Гальком дуже вдало вписуються в компанію. Дівуля Котовченко ніжку на ніжку закинула, французькі колготки демонструє і литочки заразом, сигаретку курить, а завтра буде жалібно скаржитися: ах, навіщо я курила, голос у мене сів. Дивись, а Маркуша, здається, упадає біля неї, ну, що ж, врешті-решт дівчатко справді гарненьке, нічого не скажеш, треба віддати належне. От тільки ні за душею, ні в голівоньці — й на копієчку нічого нема. Велике мистецтво не про неї. А хочеться, господи, як же хочеться, правда, Котусю? Призволитися, причаститися, доторкнутися хоч би. Скуштувати. Нічого, думаєш,— тільки тобі? Думаєш, мені великого мистецтва не прагнеться? Знати б тільки, як його досягти, — то хіба ж я пішла б з театру? Біда якраз у тому, що ніхто цього ані показати, ані пояснити не може, ані в душу тобі укласти — з цим народитися треба. Принаймні таке моє переконання. Як не вродився — то не берись. Це така навдивовижу простенька істина. Наталя чула її ще в дитинстві від батька і Тернюка і засвоїла відразу, а потім призабула, на жаль,— та ось згадала знову. Своєчасно згадала. Спіткнулася на справжній ролі, коли треба викластися до останку, до цитринового кружальця на денці — і раптом помічаєш, що викладати ж нічого, добре, коли маєш відвагу в цьому признатися — принаймні собі самій.

Про "Оптимальний варіант" щось говорять?-Помовчали б краще з цього приводу, скромненько б так помовчали. Якби був знайшовся хтось

доброзичливий, розумний, прихильний до початкуючого драматурга, та відрадив би йому у театр з такою говорильнею, нудною п'єскою потикатися — яке добре діло зробив би!— так ні ж, мабуть, у вічі всі підтримували, висловлювали надії на успіх новонародженого таланту,— бо й чому б людину не приголубити, не приспати в ній чуття самокритичності, сумнівів, чому б не зробити людині приємно, щоб потім з неї ж позаочі лаха дерти, пір'я скубти з того не зовсім опіреного таланту, поміж себе розмірковуючи: буде чи не буде талант "обмивати" прем'єру? "Обмив", звичайно, не поскупився, щедрим і веселим хлопцем виявився — для чого й у драматурги пнутися, мало йому того, що такий добрий та веселий, хоче ще й знаменитим бути... Додому поніс хмільну голову та прем'єрну афішу на згадку з поздоровленнями, побажаннями тріумфів та автографами учасників вистави і не чув,— чи не хотів чути?— як знову ж таки поміж себе язички точили, зубки гострили: конфлікт надуманий, грати нічого, жодної живої сцени, жодної людської ролі — нехай дякує їм, акторам, що хоч дещицю витягли з того слабенького драматургічного матеріалу. А він і дякує, як бог на душу покладе, він же не опирався, йому все подобалось, хоч би що актори й режисери чинили, він на все погоджувався, аби лише свою п'єсу на сцені побачити, він і на купюри годився, і на дописування, й переписування, і не "чудувався, коли з п'єси на очах у всіх зникали одні герої, а з'являлися інші, щезали одні думки, а народжувалися діаметрально протилежні. Чи так не вірив собі, чи так вірив усім? І сміх і гріх, бо все, бо пропав навіки; хто бодай раз напише п'єсу, яку на біду поставить нехай навіть поганенький театр, той уже навіки ' пропащий. Солодко ж як — ходять люди по сцені, твої слова, виношені й вимучені, дорогоцінні безмірно слова й думки виголошують, ручка-ми-ніжками рухають, туди-сюди головою обертають, входять-виходять на затемнення й музику, а під завісу — аплодисменти,— бо на якій же прем'єрі їх нема?— тут психологічний момент, тут настрій враховується, це вже потім всяке трапляється, а на прем'єрі — б'ють "браво" завжди, і квіти, і вигуки "автора, автора!", і шампанське, і усмішки акторів — де драматургові, бідолашному, в тій суєті, в тій карколомній круговерті відрізняти усміхи від насміху!— він пропащий навіки... А що потім актори грають цю п'єсу для півсотні глядачів — та й то добре! — цим уже автор не цікавиться, він бачив виставу тільки у дні

прем'єри. І в ці дні не задумується над тим, чи знайдеться ще театр, який відважиться поставити його творіння на сцені, бо ж матеріал надто локальний, однозначний і одноденний, ні для кого більше інтересу не становить. А найгірше те, що вартість матеріалу в художності — нульова.

І що йому високі й невмирущі проблеми, що йому глобальні конфлікти, він же сам — смертний, нинішній, принагідний, то що йому до вічного, що йому до того, що люди в залі можуть бути того вічного спраглі? У нього свій "оптимальний варіант". І ще пишатися тим буде, ще тебе з праведним гнівом допече: а чом же тобі все так не любиться? — і ще комусь звіриться на п'яну голову: генії та великі на те лиш і потрібні, щоб ми при них могли крутитись. Ох, так крутимось, що тільки нас і видно.

Маркуша питає: як можна йти з театру? Дограти ж треба до кінця сезону! І я не встигну нікого ввести замість вас, уже стільки роботи позаду. А що з того, що й сезон, і робота, коли я не хочу крутитися в сонмі дрібноти довкола когось невидимого, великого і визначного, не хочу завалювати хорошу роль, досі я грала самі лише епізоди, у мене висока свідомість, я все старалась робити добре, ні від якої роботи не відмовлялась, а від Бети відмовлюсь. Мене враз возвеличили, возвисили до героїні у виставі, а на висоті треба вміти утриматися, а я нездатна, перекваліфікуюсь у двірника, у нянечку, може, це і є моє покликання. Маркуша каже: симптоми дуже поширеної в театрі хвороби, ним відкритої: суміш комплексу неповноцінності та манії величності. Це, звичайно, хвороба невиліковна? — питаю я.— То чим раніше театр позбудеться такої актриси,— кажу я,— тим краще і для театру, і для неї.

Котуся до себе мало ще не все товариство стягнула, хоче бути в центрі уваги, звичайно, вона тести їм пропонує: який дикий звір найбільше вас приваблює, що б ви зробили, якби опинилися сам на сам із молодою жінкою в лісі, чи боїтесь ви грози...— а потім за відповідями визначатиме характер і майбутню долю, як ворожильниця.

Олександра Іванівна дискусію розпочала з помережем: що краще — взятися за постановку хорошої, складної п'єси — і завалити її чи нормально зіграти сто разів у поганій п'єсі?

Пуста балачка, софістика, хоч все дуже впритул до моїх власних тривог.

А хто он той симпатичний, інтелігентний і такий ясноокий, з ямочками на підборідді? Костюм на ньому фінський, черевики — теж, здається. Йому б ще "дубленку", новий "дипломат" — і буде зовсім як м'ясник з нашого гастроному. Стоїть, бідолаха, біля якоїсь старушенції — звідки вони тут усі взялися, може, в Олександри Іванівни сьогодні день народження? — стоїть і нудиться, звичайно, але висока інтелігентність не дозволяє відійти геть, а старушенція — чиста тобі мітла, до самісінького держака вичовгана,— усе щебече, щебече,— і він таки нудиться, то що ж, спробую порятувати,— і будьте такі ласкаві... так, я в а с прошу, якщо не важко, келих сухого вина і о-он той крихітний бутерброд з шинкою, і одне варене яйце — о, прошу, сідайте, з приємністю... Наталя.

Найнудніший текст, хвалити бога, позаду, а тепер — Котусина школа: звабливі посмішки, цілий арсенал посмішок, усі білі красиві зубки напоказ, най-вигідніший поворот голови — труакар, тобто півфас, він вигідний для більшості акторів, він красномовний, передає складність підтексту пози,— тепер знову фас із усмішкою. "Коли жуєш, не розмовляй, Алько",— повчав Терен, і мав рацію, а ось тато ніколи не зважав на такі дрібниці — і теж мав рацію; але ж треба щось сказати, скоординувати рухи й слова, в даному випадку можна говорити на рухові, текст мусить бути інтригуючий, щоб інтелігент уже не міг підвестися й піти. Тільки ж нічого мудрого на думку не спадає.

— Пробачте, ви не драматург? І не журналіст? І нічий не племінник, і не зять? Інженер?

Нормальний, звичайний інженер на сто двадцять керебе з прогресивкою? Що ж, придивляйтесь, придивляйтесь, тут можна побачити театр зсередини, у розтині, без муляжів,— невже справді інженер, ніколи б не подумала, та вірю, яка різниця,— звичайно, актори — теж люди. Якоюсь мірою. І ніщо людське їм не чуже, або ж, навпаки, все людське їм надто властиве. Я не жартую, це зовсім не смішно, у вас не точна реакція. Ви приглядайтеся, бо тут страшенно складно зорієнтуватися, де — істина, а де — фальш, хто — маріонетка, а хто — особистість.

Вам сподобалась вистава? О, ви дуже тактовні — ще не встигли "перетравити". Правда, правда, це тривалий процес, тим більше, коли йдеться про харч духовний. Ви де сиділи? Ні, там ніколи не сідайте, краще — десятий ряд, де місця для гостей і преси. Страшенно цікаво, особливо коли приїздять подивитися виставу — комісія чи з театрального товариства, або ж із преси хтось. Місто наше тихе, провінційне, на любителя місто, свого телецентру нема, усяка дрібниця — сенсація, особливо для нас, акторів, ми до сенсацій маємо слабкість.

О, спершу ці гості ніяк не реагують. Трапляється, в антракті й слова не перехопиш, і виразного погляду не впіймаєш — все про погоду та про новий роман відомого автора. Дотримуються етики й тонкого етикету, вони ж люди суто театральні, не дозволяють собі вголос аналізувати, нав'язувати комусь свою особисту думку, але ми вчимося чути невимовлене, бачити невиявлене. Як аплодують, як сидять чи зазирають в програмку та щось записують у півтемряві — все тут

важливо, навіть симптоматично, я б сказала. Допускаємо, що "А" не аплодує — і це ще не значить нічого. "Б" сміється, але це теж ні про що не говорить, бо все залежить від "В". Приміром, він після першої дії вийшов і до кінця просидів у головного адміністратора, попиваючи мінеральну воду,— і "А" щасливий, що не помилився, не поплескав у долоні, а "Б" може сісти й писати розгромну рецензію без найменшого ризику на невдачу.

Ви Станіславського, звичайно, не читали? Ні, не всі вісім томів — заждіть, звідки вам відомо, що їх є вісім? Ну, ну!— стільки навряд чи хто у нас прочитав, а для ознайомлення, для загальної ерудиції... Якщо ви мене не розіграли, якщо ви не журналіст, не рецензент навіть у душі — вам це ні до чого, а коли пишете — то це дуже просто, по-моєму,— хіба ні? Цитата звідси, словечко звідти, кілька прізвищ, зміст вистави, легенький жарт чи театральний анекдот, не надто затертий,— один-два професійні терміни і хоч маленька власна думка — рецензію зачитають до дірок. Ажіотажу запрагнете — критикуйте загадково, тонко, з делікатними натяками на щось там таке, та-аке... Хочете, щоб ніхто не ходив дивитись — похваліть прямолінійно, захоплено, багатослівно — і не скажіть при тому нічого; хочете справити приємність автору — заявіть, що вистава не досягла високого рівня драматургії. А хочете порадувати акторів — скажіть, що театр порятував дуже посередню драматургію. Актори — вони ж як діти. Ранимі, делікатні й беззахисні. Всі знають, яке ефемерне, одноденне, нетривке театральне мистецтво. Вистави смертні не тому, що вони добрі або ж погані, а тому, що їх за півроку встигає подивитись усе наше місто, і їх не покладеш на поличку і не почепиш у рамці на стіні, як книгу і картину. Не вірите, що ми — як діти? Гадаєте — інтригани, в'їдливі, злі й доскіпливі заздрісники? Неправда, ми добрі.

Танцюю? Так, звичайно. І співаю. Слух є, голосок — досить милий, бабуся у спадок залишила. Без нього що б я в театрі робила?

Гарно танцюю? Нормально. Актрисі не дозволено погано танцювати. Взагалі, акторам мало що дозволяється. Сидимо в чужих шкірах і вимовляємо-тексти. Безправний народ, ці актори. Ну, добре, звузимо коло, не будемо узагальнювати, скажімо,— актриси — люди безправні. Точніше, істоти. Наприклад, я шалено, понад усе на світі, люблю вареники з бульбою, але позбавлена права наминати їх досхочу. Знову смієтесь? Смійтесь — вам вареники не зашкодять, а я, вдовольнивши таку свою пристрасть, зможу тільки Карасеву Одарку показувати зі сцени.

Або ось раптом заманулось мені вийти заміж — думаєте, можна? Вийду, приміром, народжу дитину — і відразу на рік-півтора вибула з репертуару, і вже втратила нехай маленькі, та все ж навики професії, які встигла набути за два роки роботи. Он як. А ви кажете — жарти. Та ні, заміж я не збираюсь, просто розмірковую. Доводиться відмовлятись і від вареників, і від щасливого подружнього життя, доводиться вибирати — між дитям і великою роллю, думаєте, всі вибирають сім'ю, тепленькі дитячі руки? Де там, не одна роль вибирає, бо якщо тобі сьогодні дають можливість зіграти Офелію чи Джульетту, ти за таку можливість чортові душу запродаси, бо це, може, неповторний випадок, єдиний шанс у житті,— і потім ніколи більше не буде Шекспіра, розумієте — ніколи, а ви ж не напишете для мене таку роль, аби я потім не шкодувала за Джульеттою. Зрікаєшся дитини — мовляв, це ще колись буде, це прийде, аж воно — хоп! — і не приходить. Джульетту зіграла — не знати чи добре, до речі,— і всі забули, крім тебе самої, минулося, на самоті старі газети переглядаєш, і нікому похвалитися: он що писали! — і написане — не завжди правда, а в дитині — вся правда, хіба ж ні?

Ну, а вродиться те дитя — то, знову ж таки, намагаєшся здати на руки мамі-татові, бо ж — репетиції, вистави, виїзди, гастролі — малі й великі.

Та ви мене весь час навпаки розумієте, бо я щойно жартувала, а ви хоч би раз усміхнулися. Реакція справді дуже парадоксальна.

Хочете, по-справжньому насмішу? Налийте мені краплю вина — ось так, дякую. "Токай"? Нормальне вино, коктейль занадто солодкий, а це якраз. Дякую. І собі долийте, он бачите, той рудявий, тонконосий і тонкогубий — актор наш, Галько, не церемониться, він грамотний, нюхом чує, де можна випити "на шару", а тут можна,— ач як зазирає в чарку, мов сорока в кістку, знає, що Олександра Іванівна ні з чим не рахується, коли частує.

Скажіть, а ви з багатьма тут знайомі? Ні? Сказали б відразу, я з превеликою радістю представлю. Кожного. Ось там біля Олександри

Іванівни — Юрко Метелиця, люблю його, картограя; люблю* голубчика — лінивця несосвітенного, чорт у ньому сидить, красень,— хіба ж ні? Режисера б йому хорошого, зацікавленого, Метелиця світ би здивував, а так — знає, що досить йому на сцені з'явитися — і всім дух від одного його виду забиває,— і що ж він робить, що творить?! Що він показує, цей мій любий, неповторний лінивець! Штампами обріс, як бородою. Слова вимовляти лінується — ви хіба хоч два звуки вирізни-, ли з того, що він говорив на сцені? Правда, тексти нам у п'єсах дають часом — нехай господь бог авторам так здоров'я дає, краще й справді, аби тих текстів ніхто в залі не чув, але ж Юрчик і дитячої ско-ромовочки не вискоромовить. Однак це йому не заважає бути ніжним приятелем дружини одного... е, ні, не скажу, чиєї дружини, щоб не відгонило пліткою, але що приятель то приятель, про це всенький театр знає, та й сама дружина ні від кого не приховує, хіба що від чоловіка, щоб він дискомфорту не відчував.

Старулю он там бачите, королівського такого закрою дама? О, це наша Артеміда, вона одна знає справжню вартість будь-якої п'єси, бо кожну приміряє до себе, як нову сукню: є для Артеміди роль — хороша п'єска, нема — бездарна п'єска. У свій час на неї брали і драми і трагедії, але ж — що порадиш, час .її минувся, а вона минати й не хоче, не йде з театру, поки звання не дістане, а вже ж і тексту не запам'ятовує, і мізансцени плутає, і ось недавно в "Оптимальному варіанті" вихід проґавила — довелося завісу давати. Добре, що хоч вистава йде з завісою, а то незручно було б перед глядачами.

Зверніть тепер ось у той бік увагу. Зрештою, ви вже й раніше туди позирали — бо хто б не помітив Котусика? Гарне дівчатко, дуже гарне. Позаздрити можна, особливо коли хтось сам — драбинястий, худющий, із специфічною, м'яко кажучи, фізіономією, от як я,— хіба ж ні? Миле, лагідне дівчатко, пазурчики завжди налаковані, до директора із скаргами не потикається, роль — два слова, а вона втішена й тим, не пліткує, мовчить на зборах і за лаштунками, всім догодити готова — тремтить, як листочок осиковий: у цьому році її на переобрання висунули. Зараз поясню. Кожного актора щоп'ять років "переобирають" — комісію

створюють, підраховують, скільки й що зіграв, як зіграв, що взагалі корисного зробив для театру й для людства, пишуть характеристику — а потім гуртом на худраді вирішують таємним голосуванням: бути акторові чи не бути. Одвічна гамлетівська проблема. Тільки Гамлетові легше було. Шекспір за нього все наперед вирішив, крім того, обоє вони уже давно у сонмі безсмертних, а тут же людям їсти треба, і з театром розлучатися не хочеться. Та й знову ж таки бачиш себе генієм, а хтось там вирішує — бути тобі чи не бути? Пити чи не пити? Пісня каже, що все одно помреш, але поки життя триває, то гірко ж і боляче, коли на тобі зарані, на живому, хрест ставлять. Краще це самому зробити,— хіба ж ні? Тільки Котусик на такий крок не зважиться. Бачите, які справи, вам і на думку не спадало? Ви собі міркуєте про театр здаля, з залу — впорався актор чи не впорався, воно ж зовсім не так легко впоратися. Мистецтво, як усяка медаль, дві сторони має, навчіться обидві разом бачити, щоб хоч щось розуміти.

Ну, Олександру Іванівну, мабуть, знаєте, якщо вас сюди запрошено. Актриса вона думаюча, тонка, але думаючі актриси не всякого режисера влаштовують, от вона й зітхає: господи, п'ять десятків минає, а що зосталося, що зроблено, що встигну зробити? Спишуть потім, як старий спектакль, де все геть пошматоване — і текст затріпаний, і декорація запорошена, і костюми полатані, і роль морально застаріла, як у вас, інженерів, кажуть,— хіба ні? Дехто навіть обіцяє собі: піду своєчасно, як тільки відчую, що вже вичерпався, але ніхто обіцянки не виконує, кожен вірить, що невичерпний, кожен дожидається: ану ж раптом, ану ж пощастить хоч наостанку по-справжньому! Бачите, ми не тільки від вареників залежні, а ще й від режисерів, від ролі, від партнерів, від гримера й одягальниці, яка може забути в твоїй сукні шпильку, і так ти з тією шпилькою в спідниці й гратимеш цілий акт, і всміхатимешся лагідненько й мирно, бо не почнеш порпатися в пошуках шпильки в кринолініпані Простакової на очах у всього залу.

Галько в Олександри Іванівни гостюється, частується — а сам терпіти її не може,— уявляєте, як йому приємно цілувати її на сцені, граючи ніжного, люблячого брата. А грає! І чим більше не терпить, тим

старанніше грає, і тим апетитніше поїдає бутерброди. І режисерів, до речі, теж. Знаєте, як це робиться? Виходить на трибуну зборів — і наче від щирого серця, вболіваючи — навідліг, по фізіономії — який репертуар, який рівень, як ми собі могли дозволити... Я йому найбільше одного не можу вибачити: анекдоти він до кінця вислухає, без сміху губи скривить і каже — "з бородою, з бородою анекдотик" (жахлива риса характеру,— правда?).

І всі ми разом — дивовижний оркестр, де не повинно бути й нотки фальші, бо наш прерозумний глядач — він чого найбільше не терпить, не приймає? Фальші найбільше не любить, особливо коли здогадається, що фальш йому з доброго дива як правду тицяють.

А фальш так і випирає! Виходить на сцену Арте-міда — по-давньому, за звичкою закоренілою побут тобі грає, бо що зробиш — вона й не вміє інакше, не переучиш уже й не переконаєш. Метелиця — він намагається інтелектуальний театр робити, відчуження продемонструвати, а милий Котусик демонструє свої дівочі зваби — прислухайтесь, як звучить цей оркестр, що його жоден диригент докупи звести не здолав досі. Акторський ансамбль — бачите, чуєте?

Заждіть, а он ще один симпатичний представник провінційного театру, пенсне на носику і кучері ще чорні, хоч вік — пенсійний, це древній наш і дорогоцінний композитор, йому час мемуари писати, йому я ще більше, ніж Котусі, заздрю: самого Курбаса знав, з Петрицьким та Меллером за руку вітався, з Кулі-шем був знайомий, Козицького не то вчителем, не то побратимом називає. Чули б ви тільки, який він мотлох на сцену тягне, яку сірятину — вуха затикай! Ноти він при Козицькому переписував, а не музику компонував. Коли хтось по-іншому пробує, то він носика зморщить, пенсне стріпне на золотому ланцюжку: було вже, чули, пробували й до вас і так і сяк — не один в'язи при тих спробах скрутив,— і що ви про них знаєте? А ось я: я — є, я присутній! Йому запропонували якось статтю написати про молодшого колегу, а він відмовився: рано ще, нехай літ з десять почекає, там видно буде. Літ же через десять пізно буде дивитися.

Мало що з тим молодим подіється — йому зараз підтримка потрібна, а не потім.

Знаємо все, бачили все, усе чули. Станіславського штудіювали, Брехта наче зрозуміли, Іонеску заперег чили й пережили, Курбаса визнали, Мар'яненкові аплодували, Товстоноговим захоплюємось. Під час гастролей на Чернігівщині Олександра Іванівна в садибі Заньковецької гілку терну зриває, до серця тулить. Граємо ж не по Станіславському, не по Брехту, не по Товстоногову чи Мар'яненку — по... по Марков-ському граємо... Зрештою, стривайте, може, це не найгірший варіант — хто його знає?

Бачили б ви цього Марковського, коли він на першу репетицію з'явився! Мені раптом здалося, що на ньому фрак і біле жабо, такий він був урочистий і нестерпно самовдоволений: ми, Режисер Перший, своєю владою повеліваємо... Мабуть, усе перед дзеркалом сто разів повторив, тисячу разів обдумав, кожен наголос за словником перевірив, кожну фалду на своєму фракові розправив, краватку морським вузлом зав'язав, став перед нами у позу пророка і почав: Пітер Брук, традиції українського класичного театру, Мейерхольд, театр абсурду, "Березіль", Брехт, Товстоногов, театр на Таганці, молодіжні театри в Києві і Мільтініс, Мільтініс, Мільтініс — жаль, що я за ним не записувала того всього: цей сказав так, інший — ще авторитетніше, і тоді я не витримала й запитала, а що сказав з цього приводу сам Козьма Прутков? Він спершу не второпав, потім так протягло якось перепитав: Козьма? Прутков? — і враз махнув рукою, засміявся: "Вступна частина, очевидно, скінчилася, я розповім вам, як одного разу хлопчиська з незрозумілою жорстокістю..." Маркуша все ще не міг відійти од високого штилю, але врешті знову махнув рукою і почав з іншого кінця, і ніби зовсім не до ладу і не з тої бочки. Ми палили ватру,— казав він нам,— смажили нанизані на такому довгому шпичакові-вертюхові, як на шампурі, шматки хліба, сала й ковбаси, і до нас на той нестерпно смачний запах прибрів безрідний псисько, кошлатий, брудний, занедбаний і голодний; котрийсь із моїх приятелів,— так говорив Маркуша,— простяг йому шмат ковбаси, а другий у той самісінький мент тицьнув псові у бік розжареною

головешкою. Маркуша з цієї розповіді почав роботу над п'єсою, і хоча ніби одне до другого не мало ніякого відношення, до чого тут ніби й пес — а я того пса доки житиму не забуду. Я тоді побачила: Маркуша — віруючий, та ні, не в тому розумінні, але він — віруючий, фанатик; та дівчинка, Беатріче, ввійшла в його життя. Мені було не до сміху; я вже бачила, що він зовсім нормально вбраний — у гольфі, в старих джинсах, а той уявний фрак — то ж він нас боявся, смішно — він — нас — боявся, адже ми могли не увірувати, адже ж могли, правда?

Ви питаєте, про що та п'єса? Ну, якщо в двох словах — троє мерзотників (кожен з них мерзотник на різній стадії і в різній формі) — як не дивно, а закохані — в одну й ту ж дівчину, в Беатріче. Починається все з жарту, кінчається трагедією, дівчина любить одного з них, вона пише про це в своєму щоденнику, а той негідник, той Андрюс, підсовує щоденник учительці, одне слово, я ж кажу — вони пробують зневажати її, а вона... та що я буду це все переповідати, цього переказати не можна, якщо вийде спектакль — приходьте, подивитесь, мені здається, що Марковський — все ж це не найгірший варіант, але що я можу знати, не один тут ногу ламав, хоча я ж сказала, він віруючий, фанатик, божевільний...

Мене та маленька Беатріче сну позбавила, спокій відняла,— і ви гадаєте, я з того приводу засмучена? Не вгадали — сон втратити в такий спосіб — то для актора найвища насолода, але що з того, який сенс у тому його фанатизмі, хіба він дасть собі раду з нашими акторами, з нашим театром?

Фанатик він, а я спершу думала — він нас купити хоче тими своїми ідеями "малої" сцени, експериментами, позачерговими репетиціями, балачками про якісь нездійсненні постановки класики й сучасних молодіжних спектаклів, розумієте, для нас же все — атракція, дивовижа, нереальність... Вряди-годи хтось приїде з Києва чи Москви, хтось сам кудись вирушить, щось побачить — і балачок вистачає потім на рік, одні лають усілякий модерн й пошук, інші стогнуть, нарікаючи на хуторянство, — я думала, він ви-дурнюється, носа дере, заграє з акторами,

домагаючись дешевого авторитету, яка "мала" сцена, коли ми по-людськи не встигаємо для звичайної сцени попрацювати, коли у нас, глядачів...

А що це ви мене так пильно слухаєте? Що ви кожне моє слово ковтаєте як наживку? Чому не спиніте, не запитаєте: хто я сама і звідки право таке маю, дозвіл у кого взяла на такі балачки? Знайшли що слухати, знайшли кому вірити,— мене, може, з театру виставляють, як профнепридатну, тому я й розлютилася, знавісніла — наклепи зводжу, а ви — слухаєте? Та що ви можете про все це знати? Звідкілясь з'явились — не то з залу, не то з вулиці, не знати навіть, чи дуже й прошені — а що вам, сторонньому, розкриється, коли воно вас не болить, не обходить, як власна хвороба? Що ви всі знаєте, що тямите?

Жаль, нема тут нашого Петровича, послухайте його, а не мене. Він — літ шістдесят тому — свою першу велику роль готує, Митрофанушку йому грати, а він з голодухи — як шпичка худий, і думає: от же щастить декому, хто з голоду пухне, мені б це зараз якраз і згодилося, бо ж ніякі "товщинки" не порятують. Партнер його — він Цифіркіна грав — у халабуді такій за містом жив — ні пером, ні пензлем не змалювати — а він і ту халупу на тріски розібрав, розніс — тими трісками у репзалі "буржуйку" два дні прогрівали, щоб тепліше акторам було. І не історія це, а нормальне, правдиве людське життя, така була їх молодість, а ви кажете: актори, скоморохи, з роздутими амбіціями і з крихітними талантиками... Не ви кажете? Я кажу? Мені — можна. Щемить, болить — тому й можна. Покричиш — легше стає.

Петрович про свого улюбленого режисера, з яким вони сорок літ тому працювали разом, знаєте, як розказує? Як монолог найкращий в житті читається, єдиний і неповторний монолог. Петрович дивиться просто в очі і каже тихо так, спокійненько, звичайно — бо ж все найсправжніше — назовні дуже звичайне, просте: "Виходить у зал режисер, костюм на ньому чорний, як на прийомі у міністра, і сорочка біла, накрохмалена, і краватка новісінька,— і все відразу бачить, оцінює: і настрій наш, і готовність до роботи, і кожну деталь наших костюмів, і світло, і вигород-

ки на сцені — все одним поглядом охоплює, блискавично — і враз піджак летить геть, накрохмалені білі рукави сорочки закачані поза лікті, краватки нема, полетіла кудись під крісло,— ніколи, робота йде пекельна, чортам у пеклі так душно не буває, як нам зараз, і вже не я — мій Хлестаков в'юном звивається, бач, до нього, до бевзя, врешті дійшло, що має власть, що силу має,— то треба ж нею скористатися, притьмом і негайно, поки не розібралися всі, що до чого — режисер пояснює, що треба в тому уривку зробити, а як бракує мені розуміння, як не до кінця все схоплюю, не з усім згоден — він опиняється на сцені, і починається тоді — єдиний за всю репетицію, єдиний!— він ніколи не прагнув робити щось замість нас, як актор,— починається єдиний акторський показ, і він запалює нас, розгоряються пристрасті, і ми вже знаємо все чисто, і на білому заднику тінь моя виникає — безумна, скорочена як суха галузка, тінь нікчемного Хлестакова".

Підходить вам таке, правда? Петрович мене учив, як древні римляни: прагни бути гідним свого вчителя, але не рвись, не квапся перевершити його — це потім само прийде. Звичайно, якщо учитель був вартий твоєї віри, а ти — гідний його мудрості й таланту.

Цссс, секундочку. Метелицю умовили Лукреція почитати, тут теж є щось від науки Петровича, величність навіть є; Юрась про себе забув, не красується, навіть гітара до речі, слухайте: гарно, правда? Метелиця — древній римлянин.

Це так буває, коли фіолетовий або ж червоний,

Чи жовтуватий покров над театру обширом натягнуть,

І розвівається він, до жердин примоцований туго,

Тут і сидячий народ на сходинах, і сцени розлогість

Разом з красою матрон і сенаторів одягом пишним.

Хвилею дивних кольорів все заливають покрови.

І чим тісніша довкруг театрального залу горожа,

Тим і барвистіше відблиск на всьому буває прекрасний,

І усміхається все при погідному сонячнім світлі.

Окресливши велике коло на піску, Терен сказав: "Ось зараз ми в самому центрі кола встромимо гілку, засвітимо на небі велике, яскраве й тепле сонце — і будемо мати з тобою, Алько, найкращий в світі сонячний годинник". З усіх подарунків Терна цей був, мабуть; найдивовижніший і найхимерніший. "Терен,— сказала Наталя,— але ж я не зможу забрати його з собою! Сонце виблискувало в голубій воді тихого озера, верба мила світло-зелені косиці у голубій воді, червоне Альчине платтячко тріпотіло на вітрі, відкриваючи довгі Альчині ноги з маленькими горбочками збитих, брудних колін. "Дурниці плетеш, дитино, сонячний годинник, власне, тим і цікавий, і вартісний для нас, що його не треба носити при собі, як наручний, або ж піщаний чи водяний, не треба вранці з люттю розбивати, як набридливий будильник, що задзвонив невчасно. Він служитиме тобі вічно, Алько. Він не вибиває час, і час у ньому не тече й не сиплеться, час у ньому просто існує — завжди, коли ти можеш засвітити сонце". — "Терничку, а як же бути, коли захмариться"? — "Смішна, кому потрібен час, коли хмариться, Алько? Такий час нехай собі минає безслідно. Пильнуй тільки сонячні години, бо тільки вони й приносять радість".

І усміхається все при погідному сонячнім світлі. Знаєте, що влаштовували в римському театрі? Смертників змушували розігрувати цілі спектаклі. їм ніби що — все одно до смерті засуджені, то чому б не полоскотати нерви пишним матронам, мудрим сенаторам і народові, котрий сидить на сходах? Зображав смертник то Прометея, прикутого до скелі, і справжній орел справді видовбував йому печінку, то, приміром, Ікара. Припинали його десь у високості, ніби він летить і справді до

сонця,— і враз усе обривалося, заламувалися й розсипалися крила, Ікар падав уділ і розбивався насмерть, а римляни аплодували вдало розіграному видовищу, де все було справжнім — навіть смерть. Поміж глядачів міг сидіти хтось, кому так само невдовзі грозила подібна смерть,— хіба ж випитаєш у долі? — і теж аплодував з усім римським людом. Все всміхалося в погідному світлі сонця.

Чули коли-небудь, як актори вмирають? У їх смерті акторства й пози може бути значно менше, ніж в усіх інших смертях, на десять помножених. Був у нас актор — я його ще застала, посередній такий актор, з плутаною біографією,— я вам цього не буду переповідати, це вам ні до чого. Хворий він був, знав, що у нього рак — але вмовляв самого себе й усіх навколо, що то якась нікчемна простуда. І от раптом — виклик на зйомки фільму, він цього виклику все життя, може, чекав, і поїхав; із своєю хворобою в болоті мокнув, на вітрі стигнув, умирав на зйомках,— розумієте? Умирав — і не вмер, поки не закінчили знімати всі його сцени, до останньої. А ви кажете — впорався з роллю.

Олександра Іванівна підійшла до Наталі, тихенько сіла поряд:

— Самотиною сидиш, Наталю,— чого? Я з тобою поговорити збиралася.

— І ви?

— Звучить, як "і ти, Брут". І я.

— Жаль, що ви теж. Я думала — розумієте, тому нічого й не кажете, не допитуєтесь.

Рука актриси лягла на коліна дівчині, й Наталя побачила, що шкіра на ній сухувата, зовсім уже не молода, і якби манікюр був яскравіший — нагадувала б дуже материну руку.

— Допитуватись не буду, Наталю. Чого б я допитувалась? Навпаки, я розповісти хотіла.

— Розповісти? А-а... Бо я от сиджу й чекаю — коли ж нарешті почнеться?

— Що має початись?

— Невже, думаю, Метелиця отак і гратиме на гітарі, Артеміда з Тальком потихеньку шепотітимуться, Котуся виснутиме в Маркуші на шиї, Олександра Іванівна буде поблажливо всміхатися — і ніхто нікому нічого не скаже?

— Що мали казати?

— Коли ж, думаю, правду почнуть одне одному викладати? Знаєте, як це буває — надходить такий момент, що вже несила мовчати, і всі починають одне одному пояснювати, хто є хто. Режисер до драматурга: я тебе навчу п'єси писати! А той ще голосніше: а я тебе — виставу робити.

— Хто ще голосніше? Не розумію.

— Це я так, для прикладу. Ніхто не кричить, усі мовчать. Олександро Іванівно, а вам Маркуша — тобто, Марковський — про сірого чоловічка розповідав? Про того, що приходить пиво пити до театру.

— Казав,— і що далі?

— Смішна Істрія. Я теж буду приходити до театру пиво пити. Куплю квиток — вхідний, наприклад, і цілий вечір стовбичитиму в буфеті, пиво питиму. От хіба що в антракті... ну, до вас у гримувальну зайду,— пустите?

— Не пущу.

— Чому?

— З театру не пущу. Ти ж не хочеш іти. Про Сірого чоловічка питала? Та я тобі, власне, про нього й збиралася розповісти. Бачиш, жив-був собі на світі актор, котрий у собі зневірився, або в людях зневірився; або ж у самому театрі — чи все разом, хто його знає — тут і про себе не все знаєш— і, ось так зневірившись, пішов з театру геть. Перепробував усякі роботи — десь навіть на північ на великі заробітки їздив, купив машину — віддав синові, знову мандрував десь — і врешті з'явився тут, у цьому маленькому театрі й попросився на роботу — хоч би яку, але щоб у театрі. Сидів на прохідній, мучився, терзався тим — і знову десь віявся. Тепер приходить пиво пити — все одно що, аби в театрі.

— Не говоріть притчами. По-перше, це неправда, і це не для мене. Можна вигадати ще з десяток варіантів життєпису такого Сірого. Приміром, безнадійно закоханий в актрису... Все банально... Я вам дам інший текст для душеспасенної бесіди: "Люба Наталю, до кінця сезону залишилося кілька місяців. Тобі дали чудову роль. Про таку тільки мріяти можна на початок артистичної кар'єри..."

Голос Наталии зірвався мало що не на крик, і тепер до них уже прислухалися, принаймні Маркуша явно втратив інтерес до Котусика і, хоч запросив танцювати під тиху мелодію якогось модерного ансамблю, записану на магнітофонну плівку, намагався осягнути сенс розмови двох актрис.

— Хочете знати — це нормальна роль, і тільки на початку кар'єри її й робити, потім, коли постарію, то й сягнути не посмію, і буду, як... як ви.

— Як я?

— Не ображайтесь, але — як ви. Покірно гратиму, що перепаде.— В глибині душі віритиму, що я — Комісар з "Оптимістичної трагедії" і леді Макбет, і Кассандра, і Кручиніна,— а мені будуть доводити, що існує локальна література, локальне мистецтво — п'єси на один день, вистави на один день цікаві лише для жителів нашого міста, їм лише потрібні — і це прекрасно, цього досить. Вузеньке одноденне мистецтво, для якого термін знайшли — регіональне... регіональна література, регіональний театр, а в змісті того терміну стільки вбачають, скільки в замкову щілину можна узріти — досить, мовляв, якщо нам самим, тут, на місці, цікаво! Та це так, якби почали дітей лише для сім'ї виховувати, не думаючи про суспільство. І не треба писати, як Леся Українка, як Кочерга, як Островський,— і грати, значить, досить, як ти сама знаєш, як бог тобі на душу покладе, } я, актриса, не вибираю — вибирають або ж і не вибирають мене, я тільки покірно чекаю черги, щоб зіграти свою роль. А що — як черга не дійде? І не з'явиться режисер, і не знайдеться п'єса. Або ж раптом виявиться, що я вже не Комісар, і не Медея, і навіть не Наталя Верховець, а якась там Віра Семенівна з "Оптимального варіанту".

— Почекай, Наталю!

— Скажіть, чому це у хваленому Марковським Паневежисі може бути театр — великий театр у маленькому місті — а в нас — ні? Можете пояснити чо-(му — я вас питаю?

— Мене? — здвигнув плечима Галько, бо якраз йому просто в очі дивилась Наталя, коли говорила.— Тебе не влаштовує наш театр? Пошукай собі іншого, тільки й усього. їдь хоч і в Паневежис до Мільтініса, от чи візьмуть тебе туди — ти про це подумала?

— Думала, думала! Як же не думала? Перш ніж подати заяву, я все обдумала, скрізь листи й фотографії порозсилала — десь-то вже приймуть!

— Бачиш, Наталю, ти трохи з нас кепкуєш.

Маленький спектакль вирішила розіграти, так?— відклав гітару Метелиця.— Маленький, але свій.

— Дорікаєш усім — і мені теж, але я ж не зрадила, лишилась у театрі, а ти збираєшся — вибачай — зрадити.

— Неправда, Олександро Іванівно, я в чернички не постриглась, я не присягала,— то яка ж зрада? І хто вам сказав, що не буде більшою зрадою залишитись? Звідки ви знаєте, що я щось можу, вмію, належу цьому театрові? Я звичайна маленька бездара, просто трапляється, що на шляху таких от бездар стає хтось, хто запалить, змусить повірити — а потім — хоп!— і зникає, і залишає сам на сам з погаслим вогнищем.

— Театр — погасле вогнище?

— Та ні, ви мене зрозуміти не зможете... Це моя приватна справа та й годі. Ну, залишусь, ну, дограю сезон,— а що далі? Коли знову з'явиться такий от Марковський і притарабанить з собою таку п'єсу, та ще й доможеться у директора дозволу на її постановку? Не хочу грати одноденних героїнь, народжених одноденними драматургами.

— Одноденна драматургія — це що таке? — поцікавилася Котуся.

— Не знаю, товаришка Верховець майстер термінології, це її відкриття, по-моєму,— запитайте її,—-сердито відповів Маркуша, до якого було звернене запитання.

Метелиця знову мучив гітару, Галько іронічно прислухався, водночас не забуваючи перехилити келих, Артеміда пудрила ніс, не вважаючи за потрібне вийти для цього в коридор, до великого дзеркала. Композитор, який щойно повернувся до кімнати з балкона — виходив туди курити,-^— поправив пенсне. Інтелігентний інженер почувався трохи зайвим. Він

щойно намірився запросити Наталю до танцю, але, очевидно, з цього нічого не вийде.

— Мені здається, сучасне мистецтво потрібне лише остільки, оскільки воно дає нам інформацію...— не зовсім доречно обізвався він і по-дитячому почервонів.

— Мистецтво може нести тільки художню інформацію,— знову чомусь розсердився Маркуша.

Інженер зрадів з його реакції:

— Але ж ви цим звужуєте роль мистецтва, якщо ведете мову про саму лиш художню інформацію!

— На всі інші випадки інформативного голоду є маса довідників, підручників і словників,— сказав Маркуша, перечепившись за стілець.

На мить усі замовкли, тільки Метелиця тихесенько бренькотів по струнах, і стало чутно, як десь над головою, поверхом вище, плаче немовля.

Саме це й був момент, коли слід говорити правду. Прекрасна пауза, котра виьаагала свого розв'язання. Але хто з неї скористається? Олександра Іванівна — господиня дому, їй незручно. Інтелігентний інженер — уперше в чужому домі,— та й що він знає про їхню правду? Галькові аніскільки не залежить на правді, Метелиця міг би сказати, але йому заважає гітара. Артеміда не зовсім розуміє, про що йдеться, Маркуша... Маркуша — зайда, випадково тут засіявся, наче горіх-самородник, йому що — поставить виставу, заробить свій диплом, змусить їх повірити в нього — на цей один раз, бо інакше не буде вистави,— а потім тільки його й бачили, а вистава потихеньку без господаря, без диригента розлізатиметься по швах, розхитуватиметься і вмиратиме собі, і в душі теж щось умиратиме, умиратиме... Часто ж так

буває: спалахне надія, в режисера повірять, у вогонь і в воду готові за ним піти, не тому, що він твій однодумець, а тому, що тебе змусив своїм однодумцем стати. У роль повіриш, і автору, і партнеру — а вистава піде разів з двадцять, і нидіють потім декорації у "кишенях" за лаштунками, поки не спишуть, не порозтягають на підбір в інші спектаклі, щоб дешевше обійшлася постановка, і мертво лежатиме в пам'яті текст ролі.

Ніхто тут не хоче правди. Всі втомилися. І ніч уже надворі.

— Вже би-м була їхала, вже би-м була йшла... Тільки всеї правди не сказала я... І не скажу.

"Наталю, кропиво-жаливо, що ж ти з усього посміховисько робиш, з усіх поруганників чиниш,— говорить Терен.— А сама ж то хоч знаєш, якої правди тобі заманулося, що ти почути хочеш?.."

Відсунувши столика з келихами й пляшками на ньому, Наталя вибігла з кімнати, поспіхом одягла куртку, взяла берет, торбинку — шарфа так і не знайшла серед чужого одягу — і, нікого й нічого не чуючи, вирвалась на сходи.

— Перебрала дівчина, — миролюбно зазначив Галько.— З ким не буває...

Справді, перебрала,— невдоволено погодився Маркуша. Нахилившись печальним обличчям до Ко-тусика, додав: — Ви ж не дозволите, щоб ваша товаришка сама одна — о другій годині ночі...— ні, я наздожену її, я прощаюсь — не гнівайтесь!

— Не наздоженете — вертайтесь,— ніжно промовила Котуся.

— Баламутна дівчина. Я був знайомий колись з її батьком і з усім його товариством,— похитав головою композитор на пенсії.

Олександра Іванівна, широко розплющивши очі, думала, що може потекти туш із вій.

5

Ключ втрапив нарешті в замкову щілину. Наталя штовхнула двері досередини, простягла у пітьмі руку Марковському, і він швидше вгадав, аніж помітив цей рух. Долоня в неї була холодна, вузенька й беззахисно ніжна. Іван притримав її пальці у своїх, не переступаючи порога.

— Не прощайтесь, Іване, заходьте,— прошепотіла вона, мовби боялась когось наполохати чи збудити.

Дівчина йшла з ним крізь ніч через усе місто, як через той вузький тунель — чорний коридор, що вів до материної майстерні. Берет зсунувся з голови, вона тримала його в руках, і на волоссі осідала холодна вогкість нічного туману.

Коли Іван, піддавшись раптовому, інтуїтивному імпульсу — а може, навіть од себе самого прихованому, напівсвідомому бажанню не відпускати дівчину,— кинувся вслід за Наталею, вона стояла під маленьким, хитким деревцем, притулившись чолом до холодного стовбура, тиха, як саме деревце.

— Було вже. Штамп. Усі страждали саме так. І в кіно також.

Сказав — і подумав, що ось зараз втратить усе. Вона або вдарить його по фізіономії, або зникне в цій прикрій темряві, ледве розрідженій світлом загублених у тумані високих ліхтарів.

Наталя відповіла втомлено:

— Було, звичайно. Чого тільки не було вже. Та тільки зі мною ще не було. До' речі, я зовсім не страждаю. Просто голова закрутилась.

Відділившись од стовбура, наче роздвоювалось саме дерево і відривалася одна його частинка, дівчина так само поволі рушила вулицею. Іван, як назирці, слідом. Наталя ані не заохотила його йти, ані не попросила залишити, саму, та він би й не виконав такого прохання. Не міг же покинути її серед чорної беззоряності неба й вулиць, надто сумною й тривожною здавалась ніч у чужому для нього місті, і надто самотньо, загублено рухалась у пітьмі тонка дівоча постать, похилена й беззахисна; йшов трохи осторонь, не докучаючи ані словом, аиі дотиком.

Нічного міста Наталя не боялася, вона його знала з дитинства так само досконало, як власну величезну кімнату. Тернюк навчив її навіть любити це невелике, ніби й не надто цікаве місто, хоча ніколи не нав'язував дівчині свого захоплення; він бачив неповторність у нічних ледь освітлених крутих вуличках, уздовж котрих поночі тихо блукали, виникаючи й враз ховаючись, легкі відблиски легенд, переказів, історій та пісень. Зрідка тільки, коли дівчинці минуло вже років дванадцять, у самий розпал дискусій і суперечок, що визрівали в них удома, він пропонував: ходімо, Алько, провітримось, годі тобі скніти на твоєму щенячому кріслі, ти вже виросла з нього, дай йому трохи спочити. І вони вирушали навмання, вздовж горбатих вуличок. Тернюк їй обіцяв: колись я покажу тобі це місто по-справжньому (а що я тут не бачила? — дивувалася Наталя), а зараз давай звернемо у дворик, де можна буде без усяких декорацій грати "Ромео і Джульєтту". Зайшовши у двір, розташований поміж трьома старими будинками, він показав Наталі, притихлій і трохи сонній, круту мурована стіну, вже облуплену і ледве живу, крихітні віконця й балкони з чарівними крутими переходами угору, до піддашшя; по стінах пнувся виноград — дикий, занедбаний, і Тернюк розказував, де мала б стояти Джульєтта, коли Ромео приходить до неї на побачення; обламував темну, в'юнку виноградну лозу, дарував її Наталі, в маленьких віконцях світилося світло, там жили люди, які навіть не здогадувалися, що за дійства розігрувалися в їхньому дворі, та Наталя вдячна була тим теплим вогникам у вікнах, бо дозволяли їй роздивитись докладніше двір, і коли вона, зваблена уже цікавістю, заражена Тернюковим захопленням, приходила туди вдень, дворик нічого не втрачав від своєї загадковості, хоча там бігали діти, стояли під крутою

стіною великі ящики для сміття; а вздовж балконів висіли мотузки з випраною білизною і походжали коти, Навпаки, реалістичні, буденні деталі робили значно ближчими самих Ромео й ,Цжульєтту, вона бачила їх ровесниками, живими людьми, і тим більше вірила у незвичайну історію, що трапилася з ними.

Намацавши на стіні вимикач, Наталя клацнула ним двічі. Світло не спалахнуло.

— Лампочка, мабуть, перегоріла,— байдуже і так само тихо, як досі, сказала вона.— Заходьте, Іване. Заходьте, коли аж сюди добралися. Дороги назад однаково не віднайдете. Хіба, може, кидали крихти хліба за собою. Признайтесь — поцупили зі столу окраєць?

Гість навмання ступив із пітьми в пітьму, ледве розрізняючи обриси кімнати, що здалася йому надто малою і заставленою безліччю якихось незрозумілих речей. При нозі його щось посунулося, зашаруділо й грюкнуло.

— Стійте на місці, не рухайтесь,— тихо, м'яко засміялася Наталя.— Ще крок — і хто знає, чи на нас не звалиться стеля. Я зараз, потерпіть.

Відступивши від Івана ще глибше у пітьму, вона щось із шурхотом переставляла, шукала, врешті червоне і, як здавалося Іванові, вороже засвітилося внизу, майже при самій долівці'. Темрява довкола стала ще густішою й непроникнішою.

— Не бійтеся, це не пекельний вогонь. Усього лише електрокамін. Свічка зараз буде, ось тільки знайду.

Непевний і хиткий світлячок окреслив невеличке коло простору, Наталя підняла свічку вгору, ледь прикривши її пальцями. Світло пробивалося крізь них, Іванові здалося, що світиться сама Наталина долоня. Дівчина відігрівалася з нічного холоду при вогнику.

Іван розглянувся тепер, що потрапив до майстерні художника.

— Ваша майстерня?

— Думаєте, гіевно, що я вдерлася в чуже житло? Ще й вас в історію втягнула. Після того, що я там наговорила, від мене всього можна сподіватися,— хіба ж ні? Та я вас з собою не кликала, самі ж ...

— Нав'язався?

— Сідайте на тапчані, влаштовуйтесь як вам зручніше. Ногами не човгайте — все зрушите з місця. А мій закутень — ось тут.

Дівчина занурилась у велике крісло, звично підібгавши ноги. Свічку примостила на невеличкому столику, капнувши парафіном просто на стільницю. У примарній півсутіні Іван оглядав майстерню. Безліч картин дивились на нього, інші одвернулися обличчям до стіни. Скрізь були розкидані папери, стояв мольберт з натягнутим на підрамник полотном. Кольори зливалися в суцільне темнувате марево, в якому важко було бодай щось розрізнити, і тому майстерня мала в собі щось також напівреальне. —— —-Скиньте кожуха, тут зараз стане душно.

Голос дівчини теж був сутінний, примарний, зовсім інший, аніж той різкуватий, злий, який годину тому так вразив Марковського. Кожуха він скинув, незграбно, як завжди, зачепивши при цьому книжки в узголів'ї тапчана, Наталя засміялася, наче .хотіла порятуватися сміхом від незручності всієї ситуації.

Після розмови в Олександри Іванівни вертатися додому було просто несила, несила бачити материне заспане обличчя, накручені на волосся дрібненькі бігуді, сліди крему на обм'яклому лиці. Несила було, задихнувшись запахом сонної постелі, щось говорити, відповідати на материні запитання. Залишатися зовсім на самоті — теж не обіцяло втіхи, і, правду мовивши, Маркуша був саме тією єдиною людиною, з

котрою Наталя могла розмовляти чи просто бачити при собі. Пояснити причину вона б не вміла — однак так усе було... Поки вони йшли містом, вона не розмірковувала, як виглядатиме їхній прихід до майстерні, подалася сюди як до єдиного притулку, де могла заховатися від людей, і від ночі, і навіть від самої себе.

Закуривши сигарету, струшувала попіл просто на підлогу рухом недбалим, бистрим, і таким же рухом зняла нагар із свічки, відліпила обвислий теплий парафін, що скапував од вогника, і почала м'яти його в пальцях. Пальці здавалися такими ж нервовими, як і сміх.

— Випити тут нічого. Господар непитущий,— сказала з жалем.— Гості сюди завжди із своїм забре-дають.

— Вибачайте, що завітав складніруч. Правда, якось на щастя — господаря не застав.

— Хотіли б познайомитись?

— Чом би й ні.

— Не пощастило — у від'їзді господар,— вона звела на Івана погляд, і хоч він не міг роздивитися як слід виразу її очей, відчув, що дівчина дивиться допитливо, уважно, сподіваючись побачити значно більше, аніж досі.

— Жахливо я там повелася,— правда? Та ви, мабуть, і не помітили, так до Котусі залицялися. Гарна дівчина.

Говорилося це байдуже, без тіні заздрощів, так, як говориться, коли людина хоче заповнити словами час чи порожнечу поміж собою і співрозмовником, і чомусь Іванові стало прикро. Зрозуміліше було б, якби вона чисто по-жіночому провокувала його, викликаючи на розмову про Котовченко,— але він і натяку на це, як не дивно, не вловив.

Власне, сам Іван і спричинився частково до того, що відбулося, бо ж просив Олександру Іванівну поговорити з Наталею, і задля того, щоб довідатись якнайскоріше, чим закінчиться розмова, пішов на вечірку. Пишна й зваблива Котусикова врода не заслонила зовсім Наталі, бо тільки ж за нею й пильнував цілий вечір. Раптова й гірка її відчуженість, невміла спроба нав'язати контакт з незнайомим їй інженером, з яким вона перекинулась усього кількома жартами, злий вибух наостанку в розмові із старшою актрисою — все відкривало в дівчині нові риси, яких він досі не помічав, і які частково пояснили йому причину, що спонукала дівчину до розлуки з театром.

— Дуже гарна дівчина.

Обоє замовкли, так, наче ступили назустріч одне одному по хиткому місточку над прірвою, де щомиті можна оступитися. Для Івана вона враз перестала бути актрисою Наталею Верховець, від якої значною мірою залежала доля його дипломної роботи, а отже, й початок режисерської, так би мовити, кар'єри. Наталя враз обернулася на незнайому дівчину, котра хто знає з якої причини привела Івана "серед ночі в чужу майстерню, де сама почувалася господинею. Вся алогічність її вчинків у цей вечір мала свою внутрішню закономірність, але й не могла не дивувати. Аж тепер Іван усвідомив прикру двозначність своєї появи в майстерні, і він запрагнув позбутися цієї двозначності, як нав'язаної насилу чужої одежі.

Найпростіше було просто ввічливо попрощатися й піти, однак він мусив признатися собі, що якраз цього робити не хоче, що його вперше за весь час перебування в цьому місті огорнуло затишне тепло тут, серед цього незвичного нагромадження картин, поряд з цією норовливою, їжакуватою й не надто привітною дівчиною, теплий і м'який погляд якої то різко контрастував з невдоволенням у голосі, а то знову робився різким і терпкуватим.

— Скільки вам років? — несподівано поцікавилась Наталя.

— Двадцять сім,— відповів Іван, подивувавшись запитанню, а так само й тому, що, відповідаючи, оглянув блискавичним поглядом усі ті літа. Літа за собою. Мало? Багато?

— Мало? Багато? — вимовив уголос.

— Нормально.

Мало, щоб робити якісь остаточні висновки, але цілком досить, щоб уже чимало розуміти про себе і про світ. І навіть щось зробити. Цікаво, чому ж тоді вона, Наталя, так рано — всього у двадцять — зробила остаточний присуд собі? Які ж мала підстави? Він подумав про те, скільки часу треба, щоб стати самим собою, а скільки потім — щоб самим собою залишитись.

Марковський повернув до себе найближче полотно. По ньому ковзали мерехтливі, тремтячі тіні, квіти здавалися рухомими, темні плями спотворювали колір, і картина нічого не сказала йому.

— Скоро почне світати — встигнете подивитись,— трохи насмішкувато сказала Наталя, і цю насмішку він узяв на свій карб.

Насправді до світу було ще не близько. За вікнами чужої, незнайомої і не надто приємної майстерні існувала якась реальність, так само неприйнятна зараз до прочитання, як ця картина під рукою. Іван підвівся й почав добиратися до вікна. Зазирнула в обличчя темрява, де-не-де розбита жовтявими плямами вікон. Хтось і в таку годину світив світло. Високо завислі квадрати вікон існували наче самі собою, обриси будинків зливалися з ніччю. Майже нарівні з найвищим світляним квадратом сріблясто виблискувала чвертка місяця.

І все ж світанок надходив — здалеку, ледь помітно, обережно. На столику вигоряла до денця свічка, а в кріслі сиділа дівчина, від якої йому дуже не хотілося йти, хоч вона думала щось зовсім своє, йому не

доступне, і дивно було, що він залежав од неї, від її примхи, чи від її бажання, чи від настрою — і вона розуміла це, звичайно, і не хотіла, здається, допомогти. Виникла спокуса вивести її з цього стану апатії й насмішкуватої нехоті, струсонути дівчину за плече, крикнути просто в обличчя: та ти ж актриса, від бога і від чорта актриса, повір мені, як я тобі повірив, не розумієш хіба, що я прошу, благаю допомоги, бо ти мені потрібна, саме на тебе, на таку, як ти, задумав я свою виставу, і тепер ти вибиваєш в мене грунт з-під ніг, невже мені пощастило знайти тебе тільки затим, щоб ти тут же зреклася нашої спільної роботи?

Наталя знову знімала нагар зі свічки. Свічка в центрі хисткого світляного кола — це теж сонячний годинник?..

Злість підступила Іванові до горла. До біса, ну й норовлива дівка! Врешті, якщо вона залишиться й буде продовжувати репетиції, то що це буде за робота — абияк, аби збутися, їй же все одно, їй зовсім байдуже, якою вродиться вистава. Краще замінити її. Тепер, коли зосталося обмаль часу, Котусик із шкіри лізтиме, доводячи свою акторську вартісність.

Притулившись лобом до холодної шибки, він знову почув тихий, теплий сміх:

— Таке теж було. Ось зараз я підійду до вас і стану поруч, і ми удвох дивитимемось у ніч, удвох приймемо страждання, і ви покладете руку мені на плече, щоб підкреслити своє співчуття і співпережит-тя. Вам хіба не доводилось працювати над таким етюдом?

Озирнутися він не наважився, хоча годі було зрозуміти, кепкує дівчина чи говорить серйозно. Вона справді встала, однак не наблизилась до нього. Відкрутила кран. Вода галасливо вирвалась на свободу.

— Хочете чаю? Єдине, чим я можу підтримати вас.

— Чого ти така... недобра?

— Недобра? Я?

Рука її з важким чайником лежала вздовж тіла, і в світлі все тієї ж свічки обличчя Наталине здавалось рухомим, бо по ньому мінливо перебігали тіні.

А може, то не від свічки, а від чогось такого, що знайшло притулок в її душі і змусило Івана саме цю актрису вибрати, призначити на ту незвичну, нелегку роль у своїй виставі?

Двозначність ситуації зникла. Дівчина знову стала актрисою, він — режисером. Зухвала самовпевненість, замішана на радості, повернулась до Івана. Він уже був переконаний, що умовить Наталю залишитися. Нехай навіть до кінця сезону. Нехай тільки до прем'єри. Йому цього було треба. І зробить він це негайно, зараз, ось тут, коли на столику догоряє свічка, а до вікон ще тільки здалеку добирається світання — разом із нечастим шурхотінням автомобільних шин — холодне, передвесняне світання.

Будь-який спосіб буде добрий, все одно як він це зробить, які слова скаже — але він змусить її грати Беатріче, грати так, як він їй звелить. Неправда, що вона працюватиме далі абияк. Вона цього просто не вміє. Полетить під три чорти її дурна впертість і невіра в себе, він уже знає, відчув на репетиціях, як вона точно й блискавично виконує кожне його завдання, він ще не встиг додумати думку до кінця — а вона вже ловить її,— який же сенс, відмовлятися від спільної роботи?

— Я недобра? Може.

Незвідь як і коли вони з Терном опинилися у величезному лісі чи у напівдикому парку. Це зовсім не означало, що вони були там лише вдвох, поряд пе-перебували і мати, й батько, і ще якісь люди, однак цікавив її

тільки Терен, і ліс — чи парк — мав сенс лише у зв'язку з Терном. А ще до того, набагато раніше, коли мама, готуючи персональну виставку в Києві, взяла туди з собою дочку, тато одержав телеграму: "Зустрічай Алю попутницею Іванченко рейс 2815 залишаюсь Києві три дні Марія".

Якщо врахувати, що Наталі було тоді всього три роки, то телеграма такого змісту могла здатися щонайменше дивною, тим більше, що ніякої попутниці Іванченко батько знати не знав.

Рейс 2815 затримувався спершу на годину, потім на дві. Попутниця Іванченко прилетіла іншим рейсом, і батько довідався про це, коли владний голос по радіо запропонував йому підійти до чергового. Там знаходилася й попутниця Іванченко — солідної статури жіночка з численними валізами й торбинками. Батько приглядався до її багажу — Альки поміж клунків він не вгледів. Попутниця поінформувала бадьорим голосом, що дівчинка їде поїздом з надійною людиною — театральним художником Олексою Тернюком; описавши Териюка, жінка сказала, що передоручила йому дитину, бо не знала, чи взагалі вилетить з Києва. Поїзд прибуде опівночі, вагон, здається, сьомий.

Опівночі тремтячими руками батько одібрав у незнайомого хлопця свою сонну, перелякану і втомлену Альку. Вона пробурмотіла:

— Він хай теж іде. З нами.

Так почалося їхнє знайомство з Тернюком.

Потім, не знати як і коли, вони з Терном опинилися у величезному напівдикому парку. Парк розрісся за містом, на високих пагорбах, а долом текла нешироката, чиста і звивиста річечка. У парку шаленіли солов'ї — зрештою, може, й не солов'ї, і не так важливо, хто це був, але співало кожне дерево.

Все ще тримаючи чайник у руці, Наталя сказала, переходячи теж на "ти":

— Знаєш, мені до безтями хочеться зіграти Джуль-єтту в одному дворі в Старому місті, там можна зробити виставу без оформлення. Захочеш — я покажу тобі цей двір.

— Покажеш, добре,— сказав він, зовсім не свідомий того, що значило для неї таке визнання.

Чіпляючись за все, що опинялося на дорозі, недбало поправляючи і знову розкидаючи, Іван пробирався до неї страшенно довго, як з іншого кінця світу. Вона встигла досхочу насміятися, поки він врешті опинився біля неї. Стріпнула головою, так що важкий вузол волосся зсунувся па плечі й розсипався, вивільняючи її від поважності. Він майже боязко обняв її і відчув ковзку м'якість волосся. Чайник все ще обтяжував її тонку руку.

Спокійно, навіть байдуже відповівши на поцілунок, Наталя відсторонила обличчя, здмухнула зі щоки волосся.

— І таке вже було... То як — згоден ставити "Ромео і Джульетту" в старому дворі, без декорацій?

— А хіба такого не було?

— Ну то й що? Я ж кажу — чого тільки на світі не було! Он Метелиця читав сьогодні Лукреція. Лук-рецію легше жилося — тоді ще не встигли так багато усього понаписувати. Просто я хочу зіграти Джульетту у тому дворі.

— Зіграти?

— А, ти про заяву. Намагаєшся мене приручити? Так дешево? Пусти, я поставлю чайник, нап'ємося міцного чаю. Індійського. З запасів магараджі. Господар майстерні — магараджа, я тобі ще не сказала хіба?

Іван відступив, почуваючись жевжиком, звичайнісіньким дурнем, телепнем. Лаяв себе пайостаннішими словами і знову не знав, що чинити. Наталя майже навпомацки ставила чашки, запарювала ароматне зілля. Вона поводилася так просто й невимушено, що йому нічого іншого не лишалося, як знову повернутися до свого місця на тапчані. Байдужість огорнула Івана. Нехай там завтра щось діється, щось буде — а зараз він відчував тільки втому.

— Пий чай. Тобі з цукром? Я — без. Терен навчив мене. Ще в дитинстві. Він запевняв, що цукор і цитрина вбивають справжній смак чаю... Ой ні, цього не руш, нехай той ніж там лежить — це натюрморт поставлено, чіпати не можна. Як мізансцену.

Іван ковтнув гарячу, духмяну рідину, не запитуючи, хто такий Терен. Запитати, однак, кортіло. Цілком імовірно, що майстерня належала цьому Тернові.

— Ти просив Олександру поговорити зі мною?

— А що?

— Точно розрахував. її я могла послухатись, якби вона притчі не почала вигадувати.

— Притчі? Які?

— Про того твого Випийпиво. Про Сірого чоловічка.

— Притча завше має правдиву основу.

— Налякати мене хотіли таким майбутнім. Знаєш, що насправді страшно: від тебе чогось чекають, вимагають, сподіваються, бо надії покладали, а тепер бояться програти, як на іподромі, коли не на того коника поставили. І нервуються, підганяють,— задля власного виграшу чи престижу.

— Я ж казав: ти недобра.

— Сподіваються — а ти розумієш, що дати очікуваного не можеш. Що скінчилося, вичерпалося джерело. Я читала десь табличку — знаєш, тепер манія таблички чіпляти: "Хліб — народне добро, не їж його".

— Шануй його,— автоматично поправив Іван.

— Авжеж — шануй. Я про іншу табличку. Як там було? Ага, згадала. "Ріки не безконечні, криниці не бездонні, бережіть воду". Я б людям чіпляла таблички: "Можливості — не безмежні, душі — не безсмертні, бережіть людей".

— Хочеш сказати, що тебе не бережуть? А ти ще й не куштувала труду по-справжньому, а вже стогнеш.

— Ти буквaліст. Жахливий. Я не про себе, я — взагалі.

— Взагалі? Балачки взагалі — безглуздя. Можна й справді взагалі шанувати хліб — а після сніданку пожбурити в сміття недоїдки. Можна взагалі знати ціну воді — і плювати в колодязь. Берегти людей — і вбити людину.

Відставивши чашку, Наталя встала, видобула ще одну свічку, велику, барвисту, новорічно-святкову. Довго присвічувала її від пригасаючого уже вогника тої, першої, і поставила нову зверху, прим'явши решткидрозігрітого парафіну. Потім сіла, спершись ліктями на коліна, підборіддям — на долоні і прикипіла до Івана тим своїм довгим, упертим

поглядом. Іван відвів очі вбік. Йому раптом подумалося, що вона знатиме про нього більше, аніж він сам.

— Поговоримо ще про театр? Про Олександру,— знову Наталя порушила мовчання.— Це і з нею таке сталося: вичерпали на маленькі ролі, на нецікаво вирішені вистави,— а вона не вміє і дурну роботу абияк робити, от і скінчився весь запас. Повторення самої себе йде, а всі ждуть, плечима здвигають, пальцями тичуть: працюй, грай, показуй, що можеш! Твори! А як уже не твориться, як перше? Думаєш, їй не боляче? Як сіль на рану.

— Своєчасно вирішила кинути театр, бо такої ж долі злякалася? Ледве спробувала — і в кущі? Відваги бракує ризикувати? Ану ж у тебе запас більший?

— Послухай, а що тобі в тому? Що тебе обходить наш театр? Ну, зі мною ясно: роль, диплом... А театр і так невезучий. Отже, є такі, де все йде гарно, колектив має своє обличчя... Ну, знаю, знаю, штамп — а як інакше скажеш? Навіть якщо зрив — то це зрив особистості, наявності, розумієш? Про них говорять, сперечаються, приймають або не приймають, але вони є, є,— а нас наче й нема. Тиша, спокій, усе нормально — і все ніяк. Режисери з'являлись і зникали, ніхто надто довго не затримувався, ніхто не закладав фундаменту на майбутнє. Часом режисери експериментували, актори — спалахували, ох, ти ще не знаєш, як вони вміють спалахувати, увірувати — ось, нарешті, цей, справжній, месія, і вже на все готові задля нього, і навіть на лестощі, на неправду готові — так що ти не будь легковірний, ти не вір нам, Іване. Навіть вибачити не одне йому готові — бо хто ж не помиляється? А він експеримент закінчив, носом покрутив — трупа слабка, без традицій, склад неоднорідний, без перспективи — і тільки його й бачили.

— Про кого ти? Про мене? Чи про себе?

— Не знаю.

— Бачиш, тепер і ти не "взагалі" заговорила. Міркуєш як стара. Ніби столітній ювілей тобі відзначатимуть.

— З генами передалося. По батьковій лінії у мене, здається, всі споконвіку до мистецтва дотичні.

— Хм... А я інтелігент у першому коліні, селом від мене пахне.

— Хлібом,— серйозно, потягнувши ніздрями повітря, сказала Наталя. — А хлібом — це добре. Надійно. Шануй хліб... Якби від мене хлібом пахло, я б так не моталася. Не шарпалася б, може.

Світанок усе наближався, розсував темні завіси, приглядався до світу, який намірювався остаточно оголити, робив бляклішим, млявішим вогник свічки.

— Театр існує в нас якось відосібнено од усього, і від міста. Міг би бути — міг би й не бути. Міг би тут — і ще бозна-де... Ти тільки не думай — я не за те, аби був тільки для цього міста.

— Та чув же, як ти виступала проти регіональної культури, мені підійшло.

— Але я за те, щоб бути — від цього міста. Голосом його — у... у всесвіт. Розумієш, що я кажу?

Іван кивнув головою. Він аж надто добре розумів, дуже добре розумів, про що їй ідеться. Коли б не згадав її в'їдливого: а що сказав Козьма Прутков? — міг би знову згадати про Паневежис і "свого" Мільтініса. У литовській мові два поняття — актор . і

жрець — визначаються одним словом. Подвижництво — таке поняття є на всіх мовах.

— Говори щось,— попросила дівчина,— бо я все базікаю та базікаю, повело мене сьогодні на балачки. Коктейль, певно, ще й досі з голови не вивітрився. А тобі?

— Вивітрився,— сказав Іван.— Не мусила пити. Пора мені, мабуть, і йти вже та дякувати за гостину.

— То що спершу — йти чи дякувати?

Свічка вже зовсім не була потрібна. У сірому повітрі плавав такий же сірий, пахучий димок Наталиної сигарети.

— Кажеш — говори; а ти не думаєш, що ми надто багато говорили? За глибокодумними текстами про мистецтво втрачаємо справжній його зміст, за балачками про себе самих губимо себе ж істинних, руйнуємо уміння думати — за вимовленим, ще не обдуманим як слід.

— А як же тоді зрозуміти* одне одного? І звідки тоді оте біблійне, предковічне: спочатку було слово?

— Послухай, а це ж ідея...

— Що?

— Ні, нічого... Скажи, ти боїшся самотності? Боїшся впасти у відчай?

— Зовсім уже світло за вікном.

— Я знаю, зараз піду. І все-таки — якщо спробувати через пантоміму, наприклад, усю сцену з Анд-рюсом, і не тільки там — без слів, тільки рух, самий тільки фізичний вияв почуттів, і тоді весь внутрішній рисунок ролі повинен змінитись...

— Пантоміма? У нашому театрі? З акторами, які вранці навіть потягушечки не роблять, ковтають свій солідний сніданок і повагом ідуть до автобуса? Ти вже не знаєш, за що хапаєшся!

— Не віриш, що зможу?

— А що залежить від моєї віри?

— А від чиєї ж?

Вона нічого не відповіла, Іван теж примовк, мимоволі став пильно придивлятися до картин, а роздивившись, вирішив, що ані сюжети їхні, ані композиція не цікаві йому. Виглядало на те, що звучить тут тільки одна якась дуже невиразна нота, і художник тільки ту ноту й чує скрізь, за що б не брався. Переважали натюрморти, було кілька портретів. Просто на Івана дивилася жінка з лицем, ніби вкритим вульгарними рум'янами, із скляними очима. Це не міг бути шарж чи іронія, художник, без сумніву, старанно передавав образ людини, котру бачив перед собою, і хотів навіть зробити їй приємне, надаючи якоїсь величі цій поставі. Пусте нутро, однак, уперто визирало й лізло назовні крізь голубувату булькатість очей. Найбільше з усього Іванові припав по душі букетик усохлих квітів на столику під його ліктем.

— Звичайно, я дилетант, не надто в малярстві й розуміюсь...

— Не признавайся. Художник у театрі — це твоє друге "я".

— Проповідуєш прописи. Це як ремарка в п'єсі, до уваги можна взяти, дотримуватися не обов'язково. Я не про те. Я хотів сказати, що цей твій магараджа, як ти його назвала, цей Терен чи що?

— Терен? Я щось про нього говорила?

— Говорила, як чай розливала.

— То — що Терен? — визивно нагадала Наталя.

— Терен цей — досить посередній художник, як на мою думку.

— А-а...

— Вважаєш, що не маю рації? Помиляюсь?

— Помиляєшся. В корені.

— Може, не знаю. Слухай, якщо ти не йдеш сама — то скажи, як вибратися. Засидівся, аж ноги стерпли, тут страшно тісно, дуже продуктивний художник, цей твій Терен. Невже йому нічого не вдається розпродати, щоб розчистити хоча б майстерню?

— Вдається, чому ні. Недавно навіть японці щось приходили оглядати, для каталога фотографували, так що ти не дуже... Гроші на таксі маєш? Зранку можна впіймати, не те що посеред ночі. Бачу, бачу, не маєш. Або ж самі крупні, нерозмінні. Зараз дам. Скажи — до муздрами на Цитадельній, то вже напевне довезуть.

Повітря, там за вікном, рідшало, на стінах будинків, що здавалися пласкими, змигували й гасли нові жовті квадрати — як на величезному світловому табло. В одному з вікон Іван запримітив підвішаний на плечах до фрамуги білий піджак.

Обережно, намагаючись нічого не зачепити, хлопець одягав свій розкішний прадідівський кожух. Поринав у нього як у захисток. Дивлячись на дівчину, чомусь подумав: а між ними є щось спільне, між Наталею і тією жінкою з поїзда. Різні — і подібні. Затяті обидві. Обидві люблять свій хліб до фанатизму. І жодна з них не вірить Іванові. Для одної він — утікач, ну так, утікач, дезертир, а для другої — зайда, експериментатор, запалить вогонь — і не берегтиме ватри. От тільки жінка — та в себе вірить, у свою потрібність, а Наталя в собі, здається,

зневірилась. Що ж, не сумніватися не можна, хоча й вічний сумнів не дасть дійти до вчинку.

Гладячи довгі кольорові тороки на білому верхові кожуха, Наталя запитала насмішкувато:

— Що ж ти, режисере, не вмовляєш мене більше зостатися у театрі? Може, мені хочеться, щоб ти вмовляв? Може, мені цього, як води, треба?

"Переконай мене, Іваночку, що я найкраща, най-талановитіша, найрозумніша, що тобі без мене не обійтись ні сьогодні, ні завтра, ні потім. Говорити правду не обов'язково. Це хвороба — говорити правду, тільки правду, всім і завжди. Існують люди, хворі на безоглядну сміливість, вони нічого не бояться, лізуть скрізь у саме пекло, й іншим, нормальним, тим, хто відає страх, з ними просто неможливо спілкуватися, жити поряд, бо ті сміливці змушують усіх пхатися в пекло, тягнуть на край провалля. А я хвора на правдомовність,— чуєш? І скажи: зле воно чи добре?".

В узголов'ї тапчана лежали книжки, які Іван ще раніше зрушив був трохи з місця, зараз вони поволі зсувалися на долівку, по одній і безгучно — весь світ потонув у, неперервному золотавому дзвоні, котрий до краю наповнив їх собою. Іван підклав Наталі під голову свою долоню, в потемнілих його очах відбивалися розширені Наталині зіниці, злившись потому в одну, велику й незбагненно чорну, Наталині руки, груди й коліна були замерзлі, холодні, і їй здавалося, що Іванове тепло обгортає її щедрою хвилею, переходить до неї, рятує її, передається їй назавжди, назовсім.

Білий надійний прадідівський кожух прикривав їхню наготу од просвітлілого цікавого ранку.

— Мені що — причулося чи й справді півень співає? — пошепки запитав Іван.

Наталя поворухнулась під важким кожухом, відповіла й собі пошепки:

— Півень. Ми ж на околиці, між містом і селом.

Кожух трохи зсунувся, дівчина побачила на Іва-новому смаглявому плечі такі ж, як і на обличчі, темні родимі цятки. Торкнула делікатно пальцем крихітну цятку, злякалася свого розчулення й ніжності, запитала насмішкувато:

— Було й таке, правда?

— Було,— погодився Іван.— Тільки не так: не з тобою. І — без півнів.

Хотів запитати — ну, от, як же тепер твій магараджа,— та своєчасно прикусив язика. Зате знову заговорила Наталя.

— Іване! Ти — визнаєш компроміс?

— Чудна. Таке зараз питаєш.

Свічка потихеньку плавилася зовсім, стекла кольоровими патьоками. Вони застигли, набравши фантастичної форми.

— Ти добре подумай, перш ніж відповісти: визнаєш?

— Не муч мене, я не можу зараз думати. Я спати хочу,— засміявся Іван, обнявши дівчину.— А на одинадцяту — до театру, на репетицію. Котра зараз година?

— Втратив хлопець відчуття часу. Сьогодні нема ранкової репетиції — в репзалі оркестр вправляєть-ся. Кажи — визнаєш компроміс? Розумний, солідний такий, нормальний компроміс?

Вона з усією очевидністю дражнилася, провокувала, під'юджувала, змушувала до однозначної відповіді, і він піддався, не відчуваючи небезпеки.

— Справді нема репетиції? Ну, коли так, то говоритиму правду. Як-ти. Визнаю компроміс. Визнаю— як необхідність у побуті, в щоденному житті, в нормальному спілкуванні. Не як філософію, а як необхідність. Але це в побуті, у приватних і примітивних, так би мовити, справах. А в найголовнішому — у мистецтві — ти що, Наталю, ні, ніколи в світі. У мистецтві під загрозою смертної кари не пішов би на якісь угоди, умови!

— Браво! Повтори ще раз — так гордо звучить! В усіх життєвих випадках ти цим себе не принижуєш, ні? І, такий непринижений, зі сцени своїми виставами що будеш проголошувати? Компроміс у побуті? Вседозволеність у приватному житті — і свята чистота у мистецтві! А як ти відмежуєш життя від мистецтва? Маєш на це якісь хімічні засоби? Брехня, фальш! І ти, значить, сподіваєшся, що я тепер гратиму у твоїй виставі оту чисту, світлу дівчину? У твоїй виставі? Хай вона провалиться, твоя вистава, хай її ніколи ніхто не побачить!

— Ти чого проклинаєш, Наталю? До чого тут вистава? Чуєш, чуєш?

Вона підвелася, не соромлячись своєї наготи або ж і зовсім забувши про неї:

— Заробітчани — ось ви хто! Ви всі!

Іван не одвертав очей від дівчини. Тривожно-радісне почуття охопило його. Якраз тепер, чомусь саме в мить найкатегоричнішої, вголос, відмови, відречення Наталиного від нього, від вистави й від самого театру, він зрозумів, що саме цього вона не зречеться ніколи. Надто голосно кричала. Надто гострими були звинувачення, на які вона, власне, не мала ніяких підстав, окрім слів, пустих Іванових слів. Вчинків же його

вона майже не знала ще, не могла знати. Мабуть, тим криком щось у самій собі намагалася заглушити, приборкати.

Стягнувши бог знає звідки не то полотно якесь, не то настільник, укривалась ним, уся тремтячи й від холоду, й від знервованості, заметалася поміж картинами, наче шукала звідкись виходу, і хлопцеві над усе хотілось заспокоїти її, а водночас він боявся ще більше рознервувати чимось.

Раптом вона сама стихла, прислухаючись, Іван так само завмер. У дверях хтось шпортався ключем і, не одчинивши, поторгав клямку. Наталя затулила уста долонею, другою рукою притримуючи на собі свою несосвітенну мантію.

— Ммамма!

З-за дверей стривожений жіночий голос покликав Наталю. Дівчина мить мовчала, потім озвалася:

— Що?

— Господи, як же ти мене налякала! Вічно якісь історії. Не могла подзвонити, що будеш тут ночувати. І коли ти подорослішаєш? Відчини.

— Я ж казала тобі, що затримаюсь.

— Та добре вже. Відчиняй.

Підійшовши до Івана, Наталя провела пальцями — швидко й легко — по його розгублено-зніяковілому обличчю, торкнула коротко стрижену голчасту чуприну. Враз уявила всю безглузду комічність Іванового стану: він усе ще лежав під розкішним кожухом свого прадіда, не відважуючись поворухнутися, не знаючи, як поведеться далі Наталя.

— Не відчиню, мамо!

— А то ж як?

— А так,— і раптом безсоромно-радісно засміялась:— Тут зі мною мужчина,— і знову провела пальцями по Івановій щоці.

— Наталю, ти збожеволіла! Відчиняй негайно!

— Мамо, я говорю цілком серйозно: не можу.

— Наталю!

— Хочеш, я тебе заспокою. Заміж я за цього мужчину не збираюсь. Дитину тобі на руки не здам. Я тобі не довіряю. Ти запроториш її не знати куди і з яким попутником.

— Перестань, не блазнюй,— що за дурні жарти? Зрештою, в яке становище ти мене ставиш і того мужчину? Я б на його місці... Звичайно, якщо він справді мужчина.

— На його місці ти не можеш опинитися. Хочеш почути його голос, щоб не терзатися сумнівами? Іване, скажи "няв"! Ось чуєш — "няв", він сказав "няв", мамо. Тепер іди спокійненько додому, ще встигнеш попрацювати. Я коли-небудь з'явлюся. Коли-небудь...

Утопивши обличчя у довгій м'якій вовні кожуха, вона заплакала, гірко й безнадійно, мов на прощання. Іван гладив її, як маленьку, по голові, цілував і лагідно умовляв: ну чого вже тепер плакати, заспокойся. Звівши на нього змарніле враз, спотворене болісною гримасою і вкрите червоними плямами обличчя, вона попросила: вибач, я не думала, що все так вийде, — шморгнула носом і спробувала всміхнутися: який божественний фарс! За всіма законами жанру!

Усе ще прикрита своєю хламидою, вона не могла поправити волосся, не могла випростати руку, тепер уже соромлячись Івана. Він скрутив у тугий жмут її волосся, долонею притримував вузол, який здавався завеликим для її голови:

— Давай поклянемося ніколи не говорити про театр — поза театром, — добре?

— Аякже, не ти перший такий мудрий. Ми за балачки про театр викладали по п'ять керебе в "чорну касу",— і що? Гадаєш, вилікувалися від цієї болячки? Де там...

6

Телефонна будка, перекошена й обшарпана, притулилася до сітчастої металевої огорожі. Дівчина увійшла в будку, зняла слухавку й завмерла, дивлячись перед себе. Будка стояла на узвишші, і внизу, під Наталиними ногами, відкрилися виярки, стежки, рудувато-сїре гілля, кострубата торішня трава, зметене пагірками листя, сухе й непотрібне. Поза металевим парканом пнулися гінкі виноградні лози, вони здавалися мертвими, ламкими, ніби не встигли дочекатися весни. Унизу ж, на асфальтованій доріжці, спиною до Наталі, стояла дикувата якась істота у сірому комбінезоні, у чорній високій шапці, схожій на перевернутий глечик з хвостиком на денці, й не знати з якої причини істота ця, стать якої годі було визначити, одною рукою спершись на високий держак мітли, другою — в чорній рукавиці — вимахувала комусь, вихитувала головою у безглуздому уборі, притупувала ногами,— Наталя ніяк не могла розшифрувати цих таємничих знаків.

Забувши покласти в щілину автомата монету, дівчина поволі набирала номер телефона батькової майстерні. Довгі гудки враз зіірвалися — хтось підняв трубку на другому кінці дроту. Голосу Наталя не почула — автомат не спрацював без монети. Дівчина вийшла з таксофону— і враз зникла бачена щойно картина. Перед Наталею

рухалась звичайна, буденна міська вулиця. Якийсь хлопчик запитав, указуючи на телефон:

— Працює?

— Не знаю,— відповіла Наталя і вже не бачила, як хлопець сторопіло здвигнув плечима.

На високому цегляному мурі, що відділяв парк від вулиці, сиділа маленька, так само рудувато-сіра, як пагіння дерев, білочка. Хвостик її задерикувато стирчав угору. Юрма цікавих стояла доокруж..Хтось намагався звабити тваринку вниз, простягаючи цукерку. Білка не злакомилася на солодке і заметалася вгорі наполохано й безтямно, як перехожий, що рушив через вулицю на червоне світло.

Сонце обігрівало хідники й бруківку^ розхристаною зграйкою пробігли школярки, м'який промінь засвітився у вікнах тролейбусів і у великих оранжевих апельсинах на лотку. Мимохідь, наперед не розраховуючи та не плануючи своїх вчинків, Наталя стала у чергу за апельсинами. Округлі, прохолодні плоди пахли свіжо й звабливо. Запах мандрував услід за людьми, тепер усе місто пахло апельсинами, потеплілим вітром і вільгістю від парків, ріки та маленьких озер.

Елегійний настрій вулиці перетяла тривожна сирена "швидкої допомоги". Машина загальмувала, з носилками в руках вискочили санітари.

"Носилки,— подумала Наталя.— В нашій виставі усе починається з цього. Але спочатку нема ані на йоту тривожності. Носилки у першій картині — ще не символ трагедії. Ніякого лиха вони не віщують. І на них спочатку не слід надто акцентувати, бо відразу вилізуть, як не за правилами поставлений знак оклику. Відразу наблизимося до результату, відразу подамо натяк: пильнуй, увага — носилки! Це вона, ота сакраментальна рушниця, що повинна "вистрелити" у фіналі".

"Авжеж,— усміхнулася Наталя,— оце тільки й бракувало тобі, моя дорогенька, пхати носа в режисуру. Популярний вихід із становища для поганих акторів. Пильнуй свого поля, поки ще остаточно не позбулася його. З власної волі".

Прекрасно, коли чиниш щось із власної волі. Не так уже й багато акторів кидають театр з власної волі. Майже ніхто цього не робить. Театр прив'язує. Надовго. Здебільшого назавжди. Треба бути, безумовно, дуже самокритичним, щоб усвідомити рівень своїх можливостей, свого таланту. Але як тільки засумніваєшся, — то чи не слід тут же кидати все? Як можна бути жрицею бога, в якого не віриш? Ні, щось не так. Я не вірю в бога — чи в себе саму?

Не рушаючи з місця, Наталя борсалася з думками і з моторошним нетерпінням очікувала санітарів, які мали вийти з носилками до машини. Санітари не виходили.

"Іди звідси,— звеліла собі Наталя.—— Патологія. Хочеш подивитися, як лежить людина на носилках. Тобі, однак, не доведеться мертвою лежати, опустивши вділ руки (штамп—мертво опущена рука у сцені смерті героя — штамп, Маркуша нізащо в світі не витягне на люди таке патологічне видовище). Але у першій картині, коли ще жартома, коли ще нема біди?"

У всьому слід іти від супротивного. Терен ще колись повчав — у мистецтві треба йти від супротивного. Нав'язло на зубах: "пилосос загарчав, як звір". А от "звір загарчав, як пилосос",— це вже не смішно.

Іван теж іде від супротивного — але не сам додумався, йде за славнозвісним англійцем Гордоном Кре-гом: трагедію треба грати радісно.

Наталя підняла руку, бо залоскотало біля брови — і тої миті помітила над головою метелика, наче він несподівано випурхнув з її рукава,

Метелик здався неймовірним, нереальним, як цирковий фокус: крига ще не скресла — і раптом — метелик?

Санітари вийшли з будинку з порожніми носилками. Видно, для хворого все скінчилось накраще, його залишили вдома.

Метелик пурхнув угору, Наталя вже не бачила його.

У Старому місті, майже поблизу батькової майстерні, вона несподівано зустріла Юрка Метелицю й Арсенія Маслова.

— Привіт! Ходи на каву, третя будеш.

— Дякую, хлопчики, не піду, гіпертонія, знаєте...

— Старіємо, старіємо, Наталочко,— скрушно поспівчував Метелиця.

— Беріть апельсини, хлопці.

— Ух ти!— захоплено підкинув апельсин угору Маслов. — Наталю, ти просто золото. Що може бути краще від апельсина в день, коли людині вліпили догану.

— Догану? Тобі? Ти ж у нас зразково-показовий, Маслов. Чи, може, згубний вплив Юрка?

— Він запізнився на виїзд у неділю,— пояснив Метелиця.— Доганяв театральний автобус на таксі, прибув раніше від автобуса і поясним поклоном зустрів рідний колектив при вході до районного Будинку культури.

— То це за поклін догана? Було б доземно кланятись.

Маслов обдер шкуринку з апельсина, поділив на дольки пахучий плід, простягнув одну дольку Наталі:

— Не суши собі голови, дитино, чужими клопотами. Бо ще забудеш прийти о п'ятій у репзал, як домовились. Маркуші часом не проговорись, по-моєму, він не надто великий прихильник приватних ініціатив!

— Влаштовуєте індивідуальну репетицію?— запитав Метелиця.— Я б не радив. У вас обох все йде на такому нерві, ще трохи —— і зірветесь. їй-бо, братці, нам робота з тим початкуючим генієм дорого обійдеться. Він з усіх жили витягне. Навіть з мене.

— Маркуша — геній? Ну що ти,— заперечив Мас-лов.— Геніальність треба ще затвердити.

Наталя глянула на годинник:

— Каву закриють, хлопці. Двадцять хвилин залишилось.

— Не дамо Насті контрамарки — нехай спробує не пустити!

У Маслова буде в цій виставі дуже пристойна робота,— думала Наталя, дивлячись услід обом акторам.— З ним добре працювати, не те, що з Метелицею, Юрко тільки на прогонах починає відчувати й розуміти партнера, а доти дрімає, ледар, нічим його не проймеш. Пообіцяй звання народного — і то не збудиться до прогону. А Маслов — хлопець надійний.

Стримуючи шалене серцебиття, Наталя на хвилину спинилася, перевела подих. Поза нею ще й досі трубно дудоніли незчисленні металеві сходинки, світ коливався од запаморочливого бігу по спіралі, вгору.

Стан був подібний до того, що опановував нею перед виходом на сцену. Наталя перебувала на межі між образом і собою, ЇЇ лихоманило,—

але все зникало безслідно, як тільки чула репліку партнера, на яку мала виходити. "Професіоналізм з'являється,— пояснювала Олександра.— Будуть з тебе люди".

Серед усіх незчисленних майстерень, з якими Наталя зазнайомилася ще в дитинстві, завдяки частим походам до колег батьків та Тернюка, в яких Наталя супроводила незмінно дорослих, тільки цю вона любила по-справжньому.

Прихисток майстра, місце його роботи неповторно розкриває індивідуальність господаря. Все тут є часткою самої людини, і речі потрапляють сюди не для того, щоб колоти очі снобам, втішати естетичні забаганки знавців чи підкреслювати високу духовність власника та його оригінальний смак. Речі свідчили про батькові настрої, зацікавлення, про несподівані зміни його уподобань і занять. Інтер'єр обернувся способом буття, мислення й творчості. Якщо батько чіпляв на стіну раму без вправленого в неї полотна, то робив так не на догоду моді, а з певної внутрішньої необхідності. Майстерня батька була для Наталі продовженням їхнього житла.

Найголовнішим був не інтер'єр. Годинами просиджуючи на підвіконні, зовсім позбавлена страху перед висотою, дівчинка дивилася крізь розчинене вікно у карколомно глибокий світ, котрий доповнювала химерними вигадками її уява, старанно підтримувана батьком і Тернюком. Мати тільки зрідка дратувалася:

— Навчили дитину висиджувати на вікні, як птаху. Вона колись вилетить з цього вікна.

— Якщо й вилетить, то тільки вгору, як і належить птахові,— правда, Алько?— посміювався батько, але таки замикав віконниці.

Наталя й справді бачила себе птахом над містом. Воно величалося перед нею блиском церковних куполів, густлм мереживом вуличок,

мостами над рікою — усе шикувалось і ладналось по діагоналі, видовжувалося й витончувалося, як людські постаті на картинах Ель Греко. У снах приходило тільки таке місто. На підвіконня сідали голуби. Коли вони облітали широким колом дзвіницю, здавалось, що й та розгойдується, коливається і кружляє разом з голубами. В сірі дні дзвіниця сягала неба, лоскочучи повільні, ліниві тіла хмар.

Незвідь як і коли вони з Терном опинилися у величезному напівдикому парку. Парк розрісся за містом, на високих пагорбах, а долом у неширокому руслі текла чиста й звивиста річечка; у парку шаленіли солов'ї, то таки справді були солов'ї, виспівувало кожне дерево, витьохкувало веселими чистими голосами, і випромінював світле цвіркотіння кожен листочок на дереві, 1 коли Наталя щось говорила, Терен схилявся, щоб розчути, так дзвінко втішалися світом птахи.

Отож, незвідь як вони з Терном опинилися у величезному, напівдикому парку. Це зовсім не означало, що вони були там лише удвох. Поряд були і батько, і мати, і ще якісь знайомі та незнайомі люди, але цікавив її тільки Терен. Він один здогадався узяти напрокат човна, і вони попливли униз рікою — поки пливли за течією, Терен дозволяв їй веслувати. Човен смішно крутився на одному місці, випинаючи вперед корму, а потому вистромлюючи знову носа. Весла загрібали так багато води, занурюючись углиб, наче Наталя мала намір вичерпати до дна річку. Та незважаючи на це, вони все ж таки рухалися вниз або ж то сама ріка рухалася, несла хвилі і їх, разом з берегами, розспіваним парком, високими пагорбами й прив'язаними до кілків човнами.

Поки вони пекли картоплю в розкладеному на березі вогнищі, хтось відв'язав їхнього човна й поплив униз рікою ще далі. Терен гукав, махав руками, у відповідь сміялися, теж махали руками: якісь дівчата надумали пожартувати, вони були засмаглі, в купальниках, хоча літо ще не зовсім розгорілося. Не бійся, повернуться, поки ми з'їмо картоплю, заспокоював її Терен, але дівчинка уперто й незрушно йшла униз берегом, притримуючи поглядом слід човна на воді.

Коли вона повернулася, вогнище пригасло, його ніхто не стеріг, і Наталя навмання ступила у дерева, що співали. Вона помітила їх біля берези. Терен стояв до неї спиною, на ньому була біла-біла сорочка, що відбивалася в корі берези, як у дзеркалі, маму вона не бачила як слід, Терен закрив її широкою спиною, але Наталя напевно знала, що це мама. Вони не почули Наталиних кроків, мабуть, тому, що дерева й далі співали.

Батько ловив рибу, зосереджено дивлячись на поплавець. Заняття це Наталя оцінила як безглузде і смішне, але він розгнівався на дочку, коли та підійшла і голосно, виразно проказала:

— Тату, вони цілуються.

— Цсс. Налякаєш рибу.

— Вони цілуються, тату!—домагалася розуміння і співчуття дівчинка.

— Ну й нехай собі, яке твоє діло... Хто? —— Мама, і... і...

Імені Тернюка вона не спромоглася вимовити.

Батько дуже спокійно підвівся, прикріпив вудочку до пенька. Нахилився, зачерпнув води, жартома бризнув на дочку, підморгнув навіть — не ловиться клята риба!—усмішка його теж видалась Наталі недоречною й зайвою, як сидіння з вудками. Наталя ковтнула гіркі сльози:

— Вони, напевно, ще досі цілуються. Можеш подивитися.

— Ти диви, яка нікчема маленька,— не то ствердив, не то здивувався батько.— Ач яке нікчемне виросло. І звідки б воно?

Він не дивився на дочку, але вона зрозуміла, що то — про неї. Повернулася й щодуху побігла геть, між дерева, упала долілиць у густу, гостру траву-різуху; нечутлива до болю, калічачи долоні, висмикувала траву з коренем. Коли підвелася, то побачила, що сонце потонуло в грозовій хмарі-завалі. Збиралося на великий дощ. Наталя вийшла на дорогу в тому місці пар-куг де насупроти чорної хмари біліла півколом за-' чарована колонада "Луна". Варто було па одному кінці її тихо, пошепки вимовити щось, як на другому, зовсім віддаленому, інша людина чула все. Звук, здавалося, перебігав від колони до колони і, може, виговорені слова потім оселялися жити назавжди в кожній з білих, стрункіх колон. Наталя притулилася до прохолодної мармурової колони, але нічого не прошепотіла. На протилежному боці не було нікого, хто б міг її почути.

Двері майстерні батько так і не оббив дерматином, хоча й збирався колись. Мальоване червоним дерево прикрашали клаптики паперу, на яких відвідувачі, не заставши батька, споконвіку писали записки. Поки що все виглядало, як сто літ тому. Як сотні днів тому. Тисячі днів. У дитинстві. В іншому часовому вимірі. Тоді, коли їхня невеличка квартира здавалася Наталі надійною і вічною, і не була ще розполовиненою, розчахнутою, як усе нинішнє Наталине існування. Принаймні зараз, під дверима батькової майстерні, вона із співчуттям до себе подумала про цю розчахнутість. Бо ж навряд чи та дитяча невтримність, той не надто гарний вчинок вирішив усе їхнє подальше існування; до розриву батьків дійшло вже давно, та тільки тріщина не була помітною дитині, її прикривав спосіб життя батьків, суєта і спілкування з людьми. Жаль тільки, що в цю історію вплутався Терен — або ж ще гірше — вона його вплутала. Мабуть, уся парадоксальність Наталиного характеру виявилася у тих'давніх її вчинках: любила батька, а зосталася з матір'ю; знала, що винна у всьому мати, а склала вину на батька, не година забути його одної-однісінької фрази, породженої батьковим нерозумінням Наталиного вчинку.

Апельсини у плетеній торбині запахли чомусь нуд-ко, прикро, аж надто солодко. Апельсини заважали Наталі. їх треба було позбутися.

Вони наче натякали на можливу причину Наталиного візиту, підтверджували батькову хворість, а Наталя не хотіла цього підтвердження. Поміж апельсинів лежав великий, майже з чорною шкоринкою гранат. Шкоринка таїла під собою гіркувато-стиглий присмак сотень крихітних червоних бризок.

Дівчині почулося, що хтось наблизився до дверей зсередини кімнати, і ось зараз двері розчиняться, і її побачать у безглуздій ситуації під дверима, з цією торбинкою, наповненою тугими жовтими апельсинови-

ми м'ячиками. До чого вони тут? Дівчина шукала, куди б притулити свою зайву ношу, а двері й справді відкрилися, і високий, вузькоплечий і худий мужчина став на порозі.

— Ви до мене?— запитав механічно, мружачи очі в напівтемряві піддашшя, але тут же, відступивши на крок, хрипко сказав:— Ви... ти, Алько? — і ніяких більше емоцій. Усе в собі.

Наталя потім так і не могла згадати, чи стукала в двері, а чи батько відчув її присутність і тому вийшов на поріг.

Майстерня виявилась холоднувата, занедбана І майже порожня. Боячись, що місто за вікном теж зникло кудись, Наталя не відважувалася підійти до вікна, навіть не змигнула в той бік.

Посеред кімнати, широко поставивши нрги у світлих вельветових штанцях, пригорбилася за мольбертом дівчинка років п'ятнадцяти. Сиділа вона, як звичайно сидять віолончелісти. Бракувало тільки віолончелі. Дівчисько звело на Наталю зухвалозапитливий погляд, оцінюючи гостю, обстановку і настрій, миттєво роблячи свої висновки та умовиводи. Оксамитна м'якість її коричневих очей порадувала Наталю своєю иеординарністю. Розглядала дівчинку з несподіваною цікавістю — так,'ніби це вона зосталася тут, у батьковій майстерні, тоді давно, і ані трохи не змінилася, бо незмінними лишились зухвалість і м'якість

погляду., За мольбертом, часом жартома вдаючи з себе художницю, Наталя сиділа колись так само, трохи недбало, і пензель, здається, був такий же. Одна Наталя зосталася тут — і нітрохи не перемінилася, друга — забралася геть, щоб стати зовсім іншою. Принаймні, їй тоді так хотілося. Якщо не змінитися, то бодай перекреслити, відтяти усе давнє.

Визначивши так чи інакше своє ставлення до Наталі, дівчисько повернулося до перерваної роботи. Переносячи на великий шматок ватману класичний школярський натюрморт — драпсрія, глек і яблуко, дівча, правда, й далі пострілювало на старших поглядом.

— Моя учениця, Наталю. Юне обдарування з красивим іменем — Альдона.

Зморщивши широкуватого носика, дівчинка усміхнулася, її виразні, великі й характерні уста смикнулися з ледь помітною іронією: кажіть що завгодно, думайте що заманеться — а я ж таки справді неабищо.

Позаздривши дітвацькій самовпевненості, якої самій Наталі зараз дуже бракувало, вона оцінила обстановку. Отже, батько гайнує час, готуючи "юні обдарування" до вступу в інститут у великих містах. А чом би й ні? Обдарування варто підтримати, навчити, допомогти. Це непогано, якщо у того обдарування буде щось від таланту художника Дмитра Верховця.

— Зрозуміло,— сказала Наталя, не знаючи, що має далі робити, як повестися і як пояснити батькові свою несподівану появу.

— Сідай,— підказав батько, тулячи до горла м'який, довгий шарф.— Ми скоро закінчимо. Показуй, Альдоно, чи знову не запорола колір.

Вікно притягувало, як вабить підійти на край скелі, невидима в долині прірва. Поволі, наче справді до краю провалля, Наталя наблизилася до вікна. Розімкнула заплющені на мить повіки: голуби креслили кола,

центром яких був шпиль дзвіниці. Дзвіниця зрушила з місця й теж закружляла, Наталі вчулося різке, скрипуче фуркотіння голубиних крил і скрипіння старої будівлі — як стогін втомленого дерева чи підталої криги на озері.

Так усе сталося. Нічого тепер не порадиш. Так сталося і нічого не зміниш. Наталя узріла в собі дорослу людину, яка поблажливо поставилася до вибрику дванадцятирічної дитини. Вибрик той, правда, обростаючи попередніми й наступними подіями, переоцінений у часі, розрубав клубок складних стосунків поміж дорослими людьми, близькими цьому дівчиську. Дивно, що такі дрібні, малозначимі сімейні драми, які губляться в круговерті всесвітніх драм, трагедій і фарсів, часом стають підставою й основою великих мистецьких досягнень. Тоді в такій особистій драмі люди вбачають частку чогось більшого, всесвітнього.

Батькова учениця, з грацією напівдитини, напів-жінки, одягнувши модне пальтечко, розпрощалася і пішла, ще раз обволікши Наталю й Верховця м'яким, загадково-коричневим поглядом красивих очей, не то, прозріваючи чужу таємницю, не то свою власну пропонуючи розгадати людям. Наталя звернула увагу на її зачіску — два заплетені в кіски пасма, туго перевиті грубою вовняною вервечкою, стирчали над вухами в дівчинки, і тільки на кінцях вивільнилися пухнасті кучерики. Зачіска, рух, яким дівчинка накинула на себе пальто, її вільна, красива хода — все зафіксувала за давньою звичкою Наталина пам'ять, м'язи на мить напружилися, наче повторюючи урок пластики. "Може згодиться,— подумала Наталя,— адже мала ця — ровесниця моєї Беатріче".

— Бачиш,— із смутною іронією в голосі почав батько,— таким чином не відриваюсь від молодих. Перебуваю в курсі найновішої інформації з усіх галузей знань та моди зокрема. Як писав колись Досто-євський, "бідолашні старички, що примазалися до молодих".

Розумний, добрий мій тато, тепер я не мушу нічого пояснювати, можна просто вести розмову на задану тему, наче ми тільки вчора

бачились востаннє, мій тато завжди знає, як треба повестися, щоб усе було нормально, жаль, що я цього не успадкувала, все чиню казна-як...

Верховець присів. на стілець з високою спинкою, оббитою старим оксамитом, присів так, як хлопчаки сідають — "верхи", так що спинка опинилася під руками, витягнув далеко свої довгі, цибаті ноги, примружено розглядаючи полишену ученицею роботу. Побачив у ній щось втішне, вдале, бо примирливо, задоволено кивнув головою, усміхнувся. Усмішка могла стосуватися власних його думок, за плином котрих Наталя й не бралася слідкувати, її все ж таки жахало відчуття відчуженості, хоч до нього була готова, і ще більш виразне почуття жалості до батька, до жовтуватої нездоровості його обличчя, до вузькуватих плечей і смутку в глибоких, широко поставлених очах. Виразно бачила запалі скроні, наче батькову голову назавжди стиснули в задумі важкі долоні. Запримітила довгі, необтинані, хоч охайно відполіровані нігті. Шукала поглядом звичного мозолика на середньому пальці правої руки: мозолика того віддавна батько натер, коли писав ручкою. Він не визнавав "кульки", писав тільки чорнилом, мама кепкувала — ти б ще гуску обскуб, мав би надійніше стило.

А ось це в Наталі вже було від батька — оте прокляте самоїдство, вічне невдоволення собою, пошуки чогось нового. За що тільки не хапався, у чому тільки не випробовував свої можливості! Малярство завжди, правда, залишалося при ньому, але він писав також мистецькі статті, вивчав діалектологію, ходив у гори з альпіністами, був прекрасним знавцем народної медицини і зняв кілька документальних фільмів на замовлення якоїсь телестудії, зо три сезони працював з геологічною партією, роблячи зарисовки з їх побуту, малюючи портрети друзів — геологів. А водночас Наталі здавалося, що він завше був поряд з нею, ніколи не полишав її. Аж поки вона не пішла сама.

Юлюс зізнається Беті: а ми без тебе зовсім прогоріли. Як же інакше, звичайно, прогоріли, куди їм без неї, уся джазгрупа розпалася, ніхто, мабуть, їх слухати не хоче, що людям вони, ті троє, без світлої дівчини, яка грає на роялі й співає, хоча, зрештою, зовсім не в тому річ, вони без

неї й справді геть прогоріли, вона йде від них — бо не може не піти, морально — йде, І вже не має значення, чи посягнуть вони, ті мерзотники, на її чистоту,— вона йде. Духовність її — над ними, смерть — то й смерть, яка різниця, все ні до чого, коли не може порятувати від морального падіння Андрюса. Чи — смертю своєю рятує? Бути доброю і любити — це не просто кредо, а спосіб Існування цієї дівчини,— то що їй смерть?

— Ти кажеш — Достоєвський? В такому разі, Ста-ніславський цю думку повторив і розвинув. Він теж боявся зробитися старичком, котрий кадить молодим і, спотикаючись, шкутильгає за ними. Але ж, тату, — від незвички вимовляти вголос це слово аж у горлі заболіло,— він ще більше боявся бути досвідченим старцем, який забув про шукання й помилки молодості.

— Останнє мені не загрожує. В молодості я не робив помилок.

Зачепитися б зараз за спасенне словечко "а пам'ятаєш", перекинути місточок у розмові до чогось нинішнього. Батько, мабуть, знає про Наталю більше, аніж вона про нього. Мама, без сумніву, чимало переговорила. Марія, котра варить бульйон і носить його хворому Верховцю,— це було майже невірогідне. Мама у ролі доброї самаритянки, не може цього бути! Причина її самопожертви затаїлася в репліках, зітханнях, розумуваннях,— жаль, що Наталя як слід ніколи не прислухалася до материних балачок. Надто часто мама замінювала словами вчинки, почуття і навіть самі події. Слова служили їй не для того, щоб вголос висловити думку чи про щось розповісти, поділитися, поскаржитися. Слова рятували її, коли треба було поєднати істину з неправдою, коли треба було чогось домогтися тільки для самої себе, або щоб відсторонити людей, які заважали їй у цьому.

Ні, все-таки краще він запитав би, що привело Наталю до нього, взагалі — запитав би про щось, тоді стало б легше, простіше, а він не питає, ніби йому все одно, ніби й справді вони тільки учора бачилися. Що він відчував, що думав, узрівши дочку на порозі своєї майстерні,— а

почуттів своїх не виказав ніяк. Спершу заховався за тим вирлооким "обдаруванням", потім — за філософськими викладками про старість. Тепер от розглядав на світло свої вихудлі, вузькі, але красиві долоні.

— Мати казала, що ти кидаєш роботу в театрі. Нарешті. Запитав. Але коли мама встигла вже розповісти?

— Збираюсь кинути,— несподівано для себе уточнила Наталя, у такий спосіб віддаляючи термін остаточного рішення, полишаючи собі час на роздуми. Не вірила власним вухам — як, як вона сказала?— і з поспіхом повторила інакше:— Збиралася кинути.

— Кидай,— не вникаючи в нюанси доччиного визнання, безтурботно підтримав батько.— Спробуй ще якоїсь роботи — і тоді знатимеш, що твоє насправді. Повернешся, якщо захочеш.

Намірилась сказати, що театр — не малярство, туди повертатися ще складніше, актор — самітник? Яке безглуздя! Це мистецтво колективне, а в колектив не завжди просто вписатися знову. Але промовчала.

— Казала тобі мати, Наталю, що ми надумали обмінятися майстернями?

Послужлива, розумна пам'ять, яка, очевидно, без спеціального наказу й примусу фіксувала для Наталі все, що діялося і говорилося навколо неї, і ніколи не докучала без потреби, у належний момент підказувала найпотрібніше. Наталі ніколи не снилися досі най-кошмарніші для актора сни: забути текст на сцені.

Миттю "прокрутилася", як у записі на плівку, недавня балачка, на яку тоді Наталя не звернула уваги. Тепер інтерпретувала кожну фразу по-своєму, могла навіть бути несправедливою до матері, та нічого не могла з собою вдіяти — віддавна шукала в материних словах прихованої істини, котра не завжди виглядала принадливо. Мати промовляла, розгонисто

форсуючи "р" (колись вирішила, ніби це гарно, а потім звикла): і хто ж це зробить, як не я? Мій обов'язок нині, коли він на порозі смерті (тобто — люди напевно мою доброчинність оцінять), дати йому хоч трохи радості (тобто бульйону), так звані татові побратими, які ніколи й не були йому друзями (тобто не визнавали Марію), а тільки користувалися його ідеями, які він розкидав направо й наліво, як рисунки та акварелі (а їх же можна було продати!), — ці побратими зречуться його, хворого, і порозтягають усе до нитки і він опиниться при розбитому кориті на порозі смерті (тобто нічого не залишиться Марії, його,' власне, законній дружині), майстерня пропаде без догляду, покинута напризволяще (а вона ще добре могла б послужити Марії), і ти помітила, Наталю, що портретові князя Данила Галицького я надала деяких рис твого батька, він ще зараз гарний мужчина, навіть на порозі...

— Мені, власне, байдуже, де муштрувати дітлахів, а їй тут буде набагато зручніше, вона розказала, що працює зараз багато над портретами, а там зовсім тісно,— переконував Наталю батько, наче це вона мусила поступитися, вона мусила забратися геть з піддашшя, звідки видно дзвіницю, голубів й найкрасивіший закуток старої набережної. Може, так воно й було — батько зараз питав дозволу і згоди у неї, у Наталі.

Важке почуття невідворотності й конечності звідало Наталю. Ланцюжок логічних зв'язків поєднав минуле з їх сьогоднішньою зустріччю. Тоді, від того літнього дня, вони обоє з батьком тримали при собі прикру й гірку таємницю, й словом не згадуючи про

випадок у парку. Тим більше Верховець не похопився й словом перед дружиною чи Тернюком — мало що могло привидітися дівчаті? Тернюк з його тонкою, але чутливою натурою помітив зміну у Наталиному ставлені до нього, пояснював замкнутість і холодну похмурість дівчинки все злагіднюючим "перехідним" віком, йому годі вже було доступитися до її душі, і дуже бракувало колишнього розуміння між ними — він був справді по-братньому прив'язаний до малої.

Суворими, иепідкупно-пильними очима слідкувала Наталя за розвитком взаємин між дорослими людьми, і здавалися їй ці найближчі люди то фальшивими, лицемірними, то некмітливими й немудрими, а то й жалюгідними до нестями. Терпимість вона сприймала як слабкість натури, готовність поступитися й доброту — як безпринципність.

У поведінці матері Наталя відтоді уперто вишукувала тільки усе найгірше, не довіряючи їй ні в чому.

Зловтішно й з болем воднораз спостерігала дівчинка поступовий розлад, вона дивувалася, як можна було так довго терпіти, як могли жити люди разом, коли вона — навіть вона — бачила, якими різними вони були. Той випадок у парку зробив її майже дорослою, вона дивилася на світ з недитячою іронічністю й недовірою. Наталя вважала зовсім справедливим, що Тернюк врешті поїхав, а батьки розлучилися. Мало так статися вже давно, набагато раніше. Може, навіть до того нещасливого, фатального для Наталі дня. Вона гадала, однак, що найтяжча і незаслужена кара впала на неї.

"Забери собі свій сонячний годинник",— сказала вона Тернюкові замість прощання. "Не хочу його ніколи бачити",— заявила вона матері про батька.

Марії здалося, що зрозуміла дочку. Розлучилися після того, як у житті Верховця з'явилася досить гарна, молода учителька. Розчулено, із затамованим зітханням притуливши до себе дочку, мати не помітила, що та чимскоріше відсторонилася від неї: Наталя не вірила зітханню, вона гадала, що мати рада звільненню від батька, від шалених змін його настроїв, від його далеких поїздок і непрактичності.

Власна душа здавалася Наталі в ту пору такою ж спустошеною і нікому не потрібною, як їхня велика кімната, розділена колись навпіл лише височенними стелажами. І зараз вона, власне, ніби мала б радіти:

щось наче вернулося, відтепер майстерня на піддашші належатиме матері, а, отже, і їй, Наталі. Та ніякої втіхи чомусь не відчувала.

— Знаєш, тату, якщо тебе цікавить моя думка, то я вважаю, що не слід мінятися: тут все — не в маминому стилі,— хіба ні?

Верховець порозуміло перезирнувся з дочкою при згадці про Маріїн стиль, усміхнулися обоє. Враз навіть здалося, що ось-ось і справді повернеться до них їхнє давнє взаєморозуміння, спільнота в баченні світу й людей, котру Наталя аж тільки тепер навчилася окреслювати остаточно словами, а тоді ще й не зовсім розуміла — тільки знала й відчувала, що інакше бути не може. Часом їй до судомності в серці хотілося побачити і Тернюка. Простягнути йому руку — як перше, на щастя. Звідки ж у нього береться десь там те щастя, коли він не може торкнутися її, Ната-линої, руки? А потім кепкувала з себе, й на злість не то Тернюкові, не то самій собі крутила голови однокласникам і студійцям. А далі знову, зневажаючи ненависну сентиментальну чулість, без надії зазирала до поштової скриньки за листом від Тернюка і дивувалася: як же він може не писати? Але в матері нічого не випитувала ні разу, це було нижче Наталиної гідності, не в її "стилі".

А мамин стиль, ох, той її стиль, та її невситима всеядність, коли вона хапалася за будь-яку роботу, за будь-яке замовлення, давала згоду на виготовлення иайпримітивніших плакатів, листівок чи розцяцькованих поштових карток! Рідкісний дар мала Марія — дар передбачення усіляких подій, випадків, нагород, ювілеїв, вона була готова, зрештою, до них і без передбачень, вона вже наперед мала готові ідеї, задуми та навіть ескізи, тато сміявся з її запопадливості: коли настане друге пришестя, ти, Маріє, стоятимеш на порозі друкарні з готовим плакатом на цю тему! Мама не ображалась, вона погоджувалася, вона пишалася своєю оперативністю і передбачливістю, з непе-ревершеним захватом розповідала, що знайшла для плаката про доярку натуру на колгоспному ринку. "Поїдь у колгосп, на ферму","— здивовано опонував тато. А вона відмахувалася: "ніколи, що ти взагалі тямиш, поки я їздитиму, перехоплять золоту жилу, та й хто знає, чи трапиться на фермі така

натура — рум'яна, тугонога, з блискучими чорними очима молодичка".— "Та вона ж, може, перекупка!" — уже гнівався батько. "А хіба це помітно буде на плакаті? — упиралася мама. І справді — добропорядність натури потім ніхто не поставив під сумнів. Коли Верховець кепкував з її кольорових листівочок, де була зображена їх малолітня доня з повітряною кулькою, мама резонно зауважувала: "Я ж вас, дорогенькі мої, годую,— що б ви їли із своїм чистоплюйством, якби не свята Марія? Вигодую, виведу Альку в люди, ти, Дмитре, врешті визначишся і знайдеш самого себе — тоді і я візьмуся за справжнє".

Словесні стереотипи прилипали до маминого язика дуже надійно, вона користувалася ними вправно, чітко і доречно, так, що годі було заперечити, такою правдою виглядали вони. А в тому, що вона їх годувала, і справді була істина, і жорстоко розрахований докір, і мамин захисток: насправді їй так подобалося, насправді вона в тому гуляла, як рибка по Дунаю, то була ЇЇ стихія — життєва, творча — якщо поставлене на широку ногу виробництво несмаку можна було назвати творчістю. Зрештою, хтось же пускав це у світ, хтось купував і навіть милувався тим несмаком, а якщо товар користувався попитом, то чом би продуцентові не тішитися і не повірити врешті у власну непогрішиму правоту? Ох, той мамин стиль, коли слова про справжнє мистецтво — тільки зручна ширма. Ні, ні — тільки не це, тільки не такі Нехай не обов'язково все життя грати ролі, що висувають тебе на перший план як актрису і як особу. Можна бути актором епізоду, чесно й по-людському заробляти свій хліб, виходячи на сцену з однією реплікою, хоча від того гірко, але це не позбавляє тебе права мріяти про велику, єдину, найкращу роль... Все що завгодно, тільки не так: малювати листівочки з неправдоподібно червоними півоніями або й плакати-одноден-ки, котрі стають одноденними не тому, що по суті своїй такі, а тому, що задум художній і виконання — одноденні, і таке ж одноденне почуття, що викликало потребу їх творити. Теперішні мамині жалюгідні спроби робити "справжнє", ці її портрети — хіба не найкращий доказ її розтраченості? Адже навіть неможливо уже довести, що колись вона здатна була на справжнє.

— Не кидай майстерні, тату! Скажи, ти над чимось працюєш зараз?

Верховець, без сумніву, зрадів запитанню. Мимоволі потираючи спину — засидівся уже,— підвівся, пройшовся уздовж кімнати, кинув погляд у вікно.

— Міський пейзаж — зовсім не те, що урбаністичний,— правда?

— Формально' — одне й те ж. Але я, здається, розумію, що ти маєш на думці.

— Перечитав я останнім часом багато. Власне так і збирався сказати — пере-читав, а не про-читав. І знаєш, що запримітив? Іноді той, з ким абсолютно не згоден у принципі, в одній якійсь деталі може наштовхнути тебе на малесеньке... відкриття. Не смійся — відкриття, Алько.

Батько звертався до неї, називаючи пестливим дитячим іменем,— тобто він наче не знав її "дорослого" імені, вона все ще для нього Алька і водночас зріла людина, до якої можна звернутися з такими словами, так звірятися.

— Поля Валері читала? Мало? Не знаєш? Погано, але не біда, в тебе ще все попереду.

— Режисери запевняють, що актрисам зовсім необов'язково читати. Вони тоді починають думати, а це заважає їм бути "глиною", з якої все можна ліпити.

— Дурні твої режисери — і ти разом з ними... Вибач. Ти, певно, пожартувала, а я не зрозумів. На жаль. Можеш мені повірити, Алько. Я кажу щиро: на жаль. І я сам у тому винен, що от зараз не розумію тебе... отже, що я казав? Ага. Не знаю, не знаю...

— Стилю мого не знаєш, тату. Але ти почав про Поля Валері.

— Авжеж, про нього. Естет, цілковито мені протипоказаний. Внутрішньо, духовно — я категоричне його заперечення. Нещодавно натрапляю на таке: все, каже він, врешті-решт, зводиться до можливості споглядати кути стола, шмат стіни, власну руку чи клаптик неба. Людина, присутня при глобальному світовому спектаклі, приміром, свідок великої битви, має право розглядати свої нігті або ж придивлятися, якої форми й кольору камінь лежить у неї під ногами.

— До чого ти ведеш, тату? Я, знаєш, і без Поля Валері про подібне думала.

— Маленький філософ! Мудрагелько — чистий татуньо... Пригадуєш, так казала наша сусідка, Кась-ка-проклятниця?

Вродилося, нарешті, це слово: пригадую. Як же не пам'ятати, все пам'ятаю. А вже Каську-проклятницю! Тато звичайно захоплювався класичними пасажами її лайок і невтомною імпровізацією в цьому жанрі. Напроклинавшись досхочу й доволі, Каська кінчала так: "йой, любі добрі, а не під вечір будь сказано! На гори, на ліси, на доли нехай біда забирається..." Однак вони ж вели мову про Поля Валері.

— Чекай, тату, то що — ти. вважаєш, треба бачити тільки велику битву й не дбати про камінь під ногами чи про власні нігті?

Терен сказав, що мусить їхати до Києва, бо помирає його старий Учитель.

Смерть була тоді для Наталі моторошною, але водночас неймовірною фантасмагорією. Дівчинка страшенно здивувалася із зміни, яка сталася з Терном після його повернення з Києва. Скидалося на те, що смерть цього незнаного Наталі, а тому ніби й неіснуючого Учителя боляче торкнулася самого Терна, відбилася на ньому, він наче намагався й не міг повернутися до свого попереднього, давнішого і дуже спокійного, надійного стану. Якби Наталя вміла сформулювати своє здивування, своє

нерозуміння, то напевне запитала б Терна, чи зі смертю однієї людини в іншій теж щось умирає. Вона бачила мертве листя, неживих птахів і тварин, але вони викликали не смуток, а тільки острах і прикре обридження, на них не хотілося дивитися, про них треба було просто забути й не думати. Наталя бачила, що Терен весь час думає тільки про свою поїздку, про свого Учителя, в його сіро-зелених очах, примружених і не захищених темними окулярами, вона помітила такий смуток, якого не вміла ані збагнути, ані пойняти йому віри, а тим часом Терен ніяк не міг позбутися цього смутку. На-пружено-гостро дочікувалася, щоб Тернюк розповів їй щось про свого Учителя — але про живого, їй підсвідомо бажалося хоч би якось уявити цього Учителя, надати матеріальності людині, від якої таким залежним виявився її, Наталии, друг.

З розрізнених слів, почутих після Тернової поїздки, намагалася дівчинка укласти картину всієї подорожі, прагнула прозріти бодай по-своєму печаль його: як міг він так довго журитися за своїм Учителем, адже той був старий, недосяжно старий,— Наталя й подумати не могла, що й вона стане колись такою — в нескінченності, десь там, колись, потім — може, але це так малоймовірно так нереально, так абсурдно! Ні, в тому всьому ховалася якась загадка, котрої Терен не хотів розкрити перед Наталею, хоча звичайно умів роз'яснювати їй в доступний дитинячому розумові спосіб усі складні "дорослі" проблеми. Наталя розуміла його завжди,— то хіба не зрозуміла б тепер?

Терен сказав їй лише, що Учитель посилав його перед своєю смертю чимскоріше,— аби тільки встигнути, аби не спізнитися,— до села, де народився Учитель, де минуло його дитинство й молодість, куди повернувся працювати, набувши знань у світі й утвердившись у своїй прив'язаності й любові до того села, до його людей, до високих пахучих лип, які так незбагненно щедро розрослися на краю села. Учитель просив привезти жменю маленьких яблучок — кисличок з дерева, що росло в його давній садибі, та кухоль води з криниці, а ще й землі в білій хустині. Тер-нюкова оповідь постала перед Наталею чимось на зразок казки. Мабуть, Учитель прагнув продовжити своє життя, він вірив у молодильні яблука та живу воду, а хто ж інший, як не Терен, міг добути

їх? Якби треба було, він би під землю спустився, на гори піднявся, три дні та три ночі гнав би на бистрому коні й змагався б із миогоглавим змієм, аби лише добути яблука і воду. От тільки нащо той білий вузлик, та хустина? Щоб у могилі лежала рідна земля, щоб не давило, не тяжило на груди каменем, а легко було,— пояснив Терен, і цього Наталя не зрозуміла вже, а тільки знову відчула Тернюкову тугу і пройнялася нею несамохіть. Терен запізнився, не встиг упору, вже не знадобились ані молодильні яблука, ані жива вода, тільки земля з вузликом стала в пригоді, і лише цим страшним запізненням могла Наталя пояснити собі Тернову тугу і муку. В затишному закуті старого саду Терен викопав вологу й холодну яму, і вони вдвох з Наталею посадили молоденький саджанець яблуньки, привезений Тернюком з Учителевого саду. Була прохолодна осіння пора, однак сонце стояло у небі високе, від саджанця, котрий аж до весни не подасть навіть найменшого знаку життя і тільки весною можна буде упевнитись, чи прийнявся він, прирісши до землі,— від коструватого й неоковирного, як мале лебедя, саджанця падала легенька тінь на землю, щойно викопану лопатою. Це теж сонячний годинник? — запитала Наталя. І Терен згідливо, з сумною усмішкою притакнув на її слова і попросив не забувати яблуньки.

А пізніше, коли вони розмінювали свою квартиру на дві, і Наталя забирала з собою малюнки Терна із змішаним почуттям ніжності й образи, вона натрапила на блокнот з твердою, коричневою обкладинкою. Поряд із смішними карикатурами на приятелів, з (одному лише Теренові, мабуть, зрозумілими) первона-чально-ескізними задумами оформлення вистав — натяками, як схоплена знаком, лінією думка, фантазія,— вона побачила кільканадцять списаних чорним чорнилом (Терен іншого не вживав, креслячи лінії, що потім оживали в справжніх ескізах, в макетах і в матеріальному оформленні самих вистав) сторінок і дозволила собі перечитати їх: Терна уже не було в їхньому місті, і все це належало тепер тільки їй:

"...Нічого не забарвлюю,— значилося в блокноті,— в чорний колір мого передчуття, адже світ залишається, незалежно від того, йде людина з нього чи зостається ще надовше,— таким же зеленим, синім,

червоним і золотавим, яким вимальовують його наше око, наші відчуття і наше людське розуміння.

Тут, в Учителевім селі, все пахне гречкою та медами. Земля пахне медами й гречкою. На крутеньких дашках веранд лежать постинані буйні донедавна голови соняхів і сохнуть до останніх, теплом приправ-лених променів сонця.

Але до чого тут я? Я тут ні до чого, мимо — хідь, мимо — літь, як птах, що забився на коротку часинку у незнаний йому закут. Тут усе діялося без мене, і діятиметься далі — теж без мене.

Яблуня-кислиця майже зовсім здичавіла. Зрештою, може, то не вона, а її молодша посестра. І криниця — теж, мабуть, інша, хоча запевняють, ніби та сама, якраз та, що з неї черпав воду Учитель.

Оповіли мені тут історію, котрої Учитель ніколи не згадував, котрої я не знав досі, та й не взнав би ніколи, якби не ця дорога по яблука, воду та землю.

Його вигнали із села. Зібралися молоді, несвідомі ще до кінця своєї ролі та місії комнезамівці і порішили: вигнати. Бо ж не то поміщик, не то кат його зна хто. Оповідь така соковита, що жаль викидати хоч слово, а випаде ж не одне, бо записую з пам'яті: оповідь бризкала живим соком, як яблуко осінньо-стигле й туге. "Прийшли,— казав оповідач,— до садиби зранку, по картинах кулаками гатили й палицями, дружина Учителя, молодесенька й перелякана, просила: не бийте, хлопці, не робіть того, не нівечіть, адже ж вам усе це й знадобиться пізніше. Та ніхто не зважав, тільки звеліли вибиратися геть, бо не потрібні нам тут поміщики, а він же не був поміщиком, а тільки Учителем, і батько його не був, у садибі простягалися липові алеї, а там він бігав у дитинстві, униз спускався аж ген до того яру, а ще далі — поле тягнулося; Учитель же просив: не гоніть мене, хлопці, я тут залишуся, буду учити ваших дітей, а ті: не треба нам поміщиків, у нас будуть свої вчителі, й один з них сказав:

скидай сорочку,— сорочка була біла, підперезана поясом з китицями, Учитель був у плечах широкий і зростом видний, він сказав: а вона ж тобі велика,— а той і одказує: то нічого, скидай, я її під-коротю,— і Учитель скинув і оддав сорочку з поясом;

усі стільці різьблені, і шкахви, І столи, і рояль — усе порозтягували, що куди затаскали, хлопці крепко власть у руках держали, тільки не знали, ще що з нею мають робити. Учитель їм тоді сказав: неграмотні ви ще, хлопці, біда ваша в тому, ви дуже ще неграмотні, але воно минеться, — і вибрався із села.

Через кілька днів опісля, як його вигнали, приїхали люди з Києва, розібралися що до чого, звеліли всі меблі, все, що належало Учителеві, вислати негайно на його нову адресу до Києва.

Тоді ще звідти поїзда не було, погрузили все на підводи й потяглося ото все дорогою, але дечого таки не дощиталися.

Той же, котрий з Учителя сорочку знімав, писав потому все життя анонімки: за що ж Учителеві шана од людей та од держави, якщо він не то поміщик, не то кат його знає хто? І так дрібненько, маком писав, що у Києві, мабуть, ті листи через лупу читали, а далі й читати перестали. Тільки вже пізніше й говорить до людей той писар: от же ж і пора мені у вишняк (вишняк у селі — поряд із цвинтарем колись був, потім висох та вирубано його, а цвинтар так вишняком і зостався, досі кажуть — у вишняк — так то умерти). А йому люди одказують,,з насміхом: та що вже там, тепер собі дкивіть, тепер уже можете,— так ні, каже, де там, пора таки, чекають у вишняку... І ще каже: оце я думаю, аж тепер, як життя минуло, що правий був Учитель, а я неправий, він тоді мені ска-' зав: ти, каже, раклом був, раклом і зостанешся... Так воно й вийшло на його, оце раклом і умираю, а він — чоловіком був, чоловіком і помре, а я ж — раклом здохну... Але Учитель був інтелігентний чоловік, він такими словами не розкидався, тільки щось у такому роді, мабуть, говорив усе ж..."

Збоку, упритул до цього тексту, Наталя розшифрувала ще дрібні рядочки: "Вигнання з раю? Каменування? Не зрозуміли Учителя у його рідному селі. Драма покоління нам, молодшим, уже не така болюча, уже — історія, але ми її повинні знати й розуміти, щоб не йти у вишняк раклом.

Яблука та вода опізнилися. їхав я, увесь пропахлий медами, та гречкою, та гіркотою не своєї образи на того, хто сорочку знімав. Чи — своєї ж таки?"

— Я гадаю так,— сказав Верховець до дочки: — кожен бачить і може осягнути те, що йому доступне. Але, навіть розглядаючи власні нігті чи камінь під ногами, людина мусить тямити, що й те залежить від великої битви, і колір каменя під ногами залежить від того, чи залишиться живим наш спостерігач — бо як у нього влучить куля, камінь забарвиться кров'ю. І з кожного спостерігача можуть вимагати одвіту. Ти питала, чи я над чимось працюю. Мама тобі, може, казала. Я цілком свідомий свого стану. Ніхто не знає, скільки мені ще зосталося.

— Але ж і я не знаю про себе, тату.

— Твоє незнання носить зовсім інший характер. Воно ще не остаточне. Ти від нього можеш відмахнутися — і повинна відмахуватися, хоч не завжди. А я ж зовсім уже не маю права на це. Збився знову,— бачиш, як ми розговорилися, їй-богу! Я працюю над портретом однієї дуже цікавої людини. Вчений — у молодості робітник, такий міцний, надійний сплав мудрості від землі й високих знань та непересічного інтелекту.

— Поль Валері сюди якось не клеїться.

— Клеїться. Цей учений уміє бачити і велику битву, і колір трави у себе під ногами. Власне, це я й намагаюсь показати. Хочу показати. Це моє крихітне відкриття — в людині і в собі самому.— Верховець

вибачливо й винувато поглянув на Наталю.— Здається, хтось іде. Думаю — Марія.

— Ага, то ти тут!— майже без здивування, просто з порога, почала мати.— Прийшла коза до воза, як спотребилося. Вона, Дмитре, мабуть, сподівається твоєї підтримки. Що ж, тепер нехай тато візьметься за виховання дочки. У мене нічого не вийшло. Зостається тільки вигукнути, як шекспірівський Шейлок: "Моя дочка! Мої дукати".

— Маріє, я тебе не розумію.

"Знову починаються сімейні конфлікти,— подумала Наталя.— Але я вже цього разу не поступлюся, оце вже ні, слово честі".

— У неї!— мати трагічним рухом (а ще запевняла — "не моє амплуа!") вказала на дочку.— У неї...

— Буде дитина,— механічно продовжила Наталя і засміялася,— не жахайся, тату, ще нема жодної загрози. У мене поки що є тільки хлопець. От і вся історія. Що ти на це? Не дуже я оригінальна, йду прокладеними стежками,— але що зробиш?

Непевний своїх прав,— що він сміє чинити чи бодай сказати своїй дорослій дочці? — Верховець, однак, не міг зрадити самому собі, мусив пожартувати.

— То й добре, Алько. Саме пора,— сказав він.

Врешті за весь час Наталиної присутності в майстерні дозволив собі оглянути молоденьку дівчину, котра була його дочкою; цікаве, небуденне обличчя з каштановим блиском глибоких, може, зашироко, десь під скроні розставлених очей; густе й довге русяве волосся, вона відкидає його на плечі особливим, красиво-гордовитим рухом зграбно посадженої голови — якийсь аж королівський рух, такого він ніколи не помічав ні в

себе, ні в Марії. Правда, надто худюще, іронічне й навіть їжакувате дівчисько, та, здається, Верховцю пощастило: він, видимо, "підійшов" їй, він зможе тепер приглянутися до неї як слід і зможе з нею поговорити, він тепер не відпустить її, вона принаймні вміє слухати — і це не гра, так, правда, вона — актриса, хто б повірив! Його Алька — актриса! Навряд чи пощастить щось повернути з минулого, але йому залишилося ще цілих два, три, десять — чи скільки там місяців часу — щоб викінчити той портрет і наговоритися з власною дочкою, може, при ній він не почуватиметься "старичком, який примазався до молодих", ні, таки не-почуватиметься.

— Саме пора,— сказав він.— Весна ж надворі!

— Весна? — перепитала Марія. — Яка весна? Крига ж не скресла.

Наталя спасенно похопилася:

— На репетицію запізнюся! Будь здоров, тату! Я ще прийду!— і вона вибігла, прихопивши торбу з апельсинами, і металева спіраль сходів знову трубно задудоніла під її ногами.

7

Висока стеля репетиційного залу прикрашена гарним розписом. Тут є бічне й горішнє освітлення, але зараз електрика не потрібна: широкі вікна пропускають потік світла. Сонячні відблиски миготять в очах, бо Наталя, за звичкою, вистоює біля вікна, рухаючи поволеньки, в задумі, віконну раму. Арсеиій Маслов сидить верхи на величезному барабані і вряди-годи вибиває п'ятою тамтамний ритм, мало що не травмуючи червоний бік інструмента. Добре, що цього не бачить ніхто з оркестрантів.

— Відступися од вікна,— радить Арсеній.— Я знаю: ти навіжена. Можеш стрибнути — для більшої вірогідності образу.

— Можу. Тільки не говори під руку, не навроч... Ти запримітив, що наші герої ані разу за весь час не зостаються вдвох, на самоті — постійно хтось заважає, хтось присутній. А їм же понад усе хочеться побути разом,— правда?

1— У десятку влучила. Сама докумекала — чи Маркуша напоумив?

— Маркуша міг би й тебе напоумити,— чомусь почервоніла Наталя, але Арсеній не примічає, оскільки дівчина стоїть проти сонця.

— Розумниця. Поїхали далі. Швидше, бо не встигнемо.

— Не жени коней. Розумієш, це нам обом грати треба, оце їхнє бажання побути разом; тільки ж абсолютно по-різному їм цього прагнеться. Причини бажання в обох різні. Бета ж і щоденник пише, бо прагне з Андрюсом говорити, щось йому пояснити, приглянутися до нього. А потім зустрічається з Лукасом та Юлюсом, сподіваючись побачити Андрюса, тільки його, хоч він і виявився зрадником. Та й говорить вона з ними майже весь час — про нього, навіть коли наче й зовсім не про нього.

— Давай спробуємо. Тільки не ламай мізансцену, Наталю. Наш "король мізансцени" нізащо не поступиться.

— Думаєш? Змусимо — поступиться.

— Ой ні. Хіба що розумно й доказово переконаєш.

— Що ж, може, він і справді не визнає компромісів у мистецтві?

— Визнає — не визнає,— що тобі до того? Двох режисерів за два роки роботи пережила — переживеш і цього дипломника. Давай далі. Хоча жаль, він, здається, нормальним режисером стане... Отже, вони обоє

тільки про те й думають, щоб побути разом. їм весь час у цьому перешкоджають.

— Не це найголовніше. Розумієш, Арсенію, я весь час думаю: виходить так, що зло в присутності добра активізується, прагне перемогти, і необхідна жертва, щоб зло припинило свою дію.

— Неправда, перевернула все з ніг на голову. Ти такі дискусії веди з Маркушею, він достойний опонент, а мені так зопалу нічим крити, мене зараз вчинки їхні цікавлять, а не твої умовиводи. Поїхали, Наталю.

. — Ага, розтривожився. Отже, носилки. Двоє добрих і чесних хлопців, жартуючи і водночас намагаючись порятувати Беатріче від вас, гидкого шумовиння і нечисті, принесли на носилках закоханого Альгіса і тепер забирають Бету. А вона не прагне порятунку. Вона у вас, нікчемних, вірить. Бачить вас втраченими, але не остаточно, і хоче порятувати своєю добротою. Але насамперед — вона закохана. У тебе Андрюсе,'— чуєш?— я в тебе закохана.

— А я мерзотник останній. І всі це знають, навіть я сам це усвідомлюю.

— Неправда. Ти цього не бажаєш усвідомлювати. Ти розробив для себе теорію поведінки, вчинків, ти хочеш бачити себе героєм, й інших переконати...

— І все ж я усвідомлюю, що це — не найкращий шлях. Тільки вже не поступлюся, нізащо не поступлюся. Тим більше, що Бета любить мене, в цьому я — тобто він — переконаний. І не говори так багато, Наталю. Не завантажуй мене інформацією про Андрюса. Я — Андрюс. Я знаю, хто я.

Андрюс (Арсеній). Що трапилося?! (Кидається до носилок). Бето! Бето! Беатріче (Наталя). Нічого, нічого.

Почувши запитання Андрюса-Арсенія, Беатріче-Наталя наче тільки зусиллям волі змушує себе не підвестися на носилках. Крихітна, суто жіноча хитрість, що дарує потім так багато втіхи: та він же злякався, вій стривожився справді, він кинувся до неї, ще мить, ще одну коротеньку мить вона не поворухнеться; і що ж, тут справді можна розіграти оте несправжнє, ніби затерте, заштамповаие — безживно звішена з носилок рука, така ж безживність у застиглості шиї, це ж Бета так удає, удає, щоб налякати Андрюса, побачити його тривогу. Так діти в хвилину образи й гніву лякають старших: дивіться, я помираю, страждайте, мучтесь — а я подивлюся крізь напівзаплющені повіки на ваше запізиіле каяття. Однак Бети не надовго вистачає: вона зривається з носилок, кидається до Андрюса і голосом, де більше любові, аніж втіхи від того, що зуміла на мить викликати добрі його почуття, вона заспокійливо говорить: Б е а т р і ч е (Наталя). Нічого, нічого. Андрюс (Арсеній). Ви що, шпана, хотіли її потягти?

— Наталю, подай репліку. Там Альдоніс щось каже.

— Ми не шпана... Ти що, Арсенію, хочеш, щоб я всю п'єсу в голові тримала?

— Та з твоєю пам'яттю! Андрюс (Арсеній). А навіщо носилки?

— Чекай, Маслов, не так!

— Що — не так?

— Усе не так. Бета кидається до нього, ощасливлена його тривогою. Андрюс же мусить користуватися моментом,— хіба ж не тямиш? Він же мусить її обняти, спершу імпульсивно, бо ж так зрадів, що все гаразд, вона ж йому ще потрібна, окрім усього іншого, і як учасник ансамблю, без неї їм не ведеться...

— А може, щоб показати усім, що він тут господар становища, він тут понад усім.

— Почекай, але ще нікому не відомо, який він подонок.

— Гітару треба відкинути геть, заважає.

— Так, він уже відкинув, хоча Лукас і Юлюс не полишили своїх інструментів. Ну, от, ти ж повинен на "шпану" грати, ти їм повинен показати, що Бета тобі належить, що їм, таким чистим та світлим, нічого сюди потикатися. Ще раз, Маслов.

— Давай.

Андрюс (Арсеній). Що трапилося?!

Він кидається до носилок у справжній тривозі: Бета, Бета!

Нерозумне, уперте тіло, як його примусити до послуху, воно не піддається, треба скоординувати рух і слово, чомусь зараз це ще важче, аніж оті довгі години сидіння за роялем, коли я змушувала пальці згадати все вивчене у дитинстві — від гам і вправ хитромудрого Черні до складних опусів Бетховена, коли забажала сама, тільки сама грати, як грала Бета, бо інакше було б щось фальшиве у тому тільки видимому дотику до клавішів — і таки домоглася свого,— то хіба ж не доможуся тепер, коли Маслов так гарно допомагає, він же класний партнер, при таких розкриваєшся, бачиш саму себе,— а як же я, чи допомагаю йому? Маслов змушує мене думати; без нього я б так не могла працювати.

— Маслов, чому ж ти мене не зупиниш? Я все не так зробила, ти бачиш — і мовчиш, це не чесно, Ар-сеню.

— Але ж ти втомилася.

— Хто сказав: актор, який втомлюється, уже не актор?

— Не знаю. Якийсь славнозвісний?

— А чим не славнозвісний... Наш Петрович сказав. Повторимо, Маслов?

— Звичайно. Танцюй, Наталю.

"Тепер краще,— промовляє до себе Наталя словами Івана Марковського,— не треба вкладати відчай у танець, ніякої поки що трагедії, бо тільки мені, Наталі Верховець, уже дано знати наперед, що станеться потім, чим усе скінчиться, а Бета і підозри не має ні про що, для неї гарно почався день, вона любить Андрюса, вона танцює з Андрюсом, і те, що хлопці влаштовують бійку,— теж зовсім не біда, Бета розбороняє їх, але робить це спокійно, легко, врешті-решт, це ж однокласники, колишні однокласники, і якщо вона трішечки повчає — то теж весело й м'яко, десь у глибині душі їй навіть підходить, тобто імпонує, що вони б'ються. Це ж через неї,— хіба ні? Головне — Маркуша знайшов точну лінію, через котру все можна передати, а якщо забагато емоцій, то що ж, їх можна обтяти, як Чаплін, пакуючись (у якомусь фільмі), обтинає рукав сорочки, коли той не вміщається у валізці".

— Браво, Наталю! — Юрко Метелиця, підперши одвірок і пускаючи кільця сигаретного диму собі поза плечі, у коридор, давно вже спостерігає за товаришами, а вони аж тепер помічають це.— Танець — на найвищому рівні. А Маслов взагалі на висоті, навіть якийсь характер прорізається,— їй-бо, правду кажу. Ти ж, Арсеню, не в худраді і не в профбюро, так що, ніякої вигоди в тобі не маючи, можу хвалити щиро, а ти можеш вірити беззастережно.

— Вірю, а чом би й ні! Як арбітру міжнародної категорії.

З-під руки Метелиці з непідробним інтересом приглядається і прислухається до всього чотирирічний син Юрка — батько забрав його з дитсадка і привів до театру; коли почнеться репеїиція, малого віддадуть під нагляд когось із костюмерів або ж полишать самого в коридорі, давши якусь забавку, малий вже звичний до цього, але батько про всяк випадок напучує:

— Спробуй мені хоч звук подати! Ти знаєш добре, куди здають неслухняних дітей,— знаєш, правда?

— В артисти,— каже малий.

— Ну от, а ти хіба хочеш?

— У моряки я хочу,— каже малий.

Маслов знову сідає верхи на барабан. І хто знає, чи не змушує це хоч на мить юного Метелицю переглянути своє ставлення до професії актора.

Наталя стає спиною до вікна, спершись на високе підвіконня обома руками. Від цього її вузькі плечі у білому светрі зводяться вгору, вона нагадує зараз птаху з нашорошеними крилами. Наталя дивиться кудись собі під ноги — вона таки втомилась, треба передихнути на часинку, Метелиця з'явився — отже, скоро усі почнуть сходитися на репетицію, а за три хвилини до призначеного часу поріг переступить Марковський. Помреж, як завжди, захекано вскочить останнім, хоч мав би прийти раніше од усіх.

Поміж акторів, зайнятих у репетиції, Наталя помічає Котовченко і мимохідь встигає здивуватись: що їй тут? її без виклику до театру не затягнеш,— але, зрештою, прийшла, то мала причину. Думати зараз можна й дозволено про що завгодно, аби відключитись; вони добре працювали, і зараз знову почнеться робота, а сили треба економити —

аж до прогонів і генеральної. Тут не спринт, а справжній марафон. Театр — марафон. Треба з кимось поділитися цим відкриттям. Звідки вискочило таке порівняння? А, мабуть, від того, що Маслов сказав: "Арбітр міжнародної категорії". Стереотипність мислення. Інерція мислення. Що ще?

— ...цілком вірогідно, правда, Наталю?

— Не знаю, може,— а що?

— Свіжа Інформація: кажуть, що Маркуша просив директора залишити його у театрі. У нас же є вакансія.

— Як — просив? Він ще без диплома й без дипломної вистави.

— Продаю за що купив.

— Не знаю, що там вирішила дирекція, а він, по-моєму, з превеликою радістю,— долучається до розмови новий голос.

— Та йому ж, мабуть, столиця світить. Казали, має не то "плечі", не то "руки" в міністерстві. Мовби племінник самого заммініcтра.

— Невже такий подарунок чи що, наш "злагоджений, талановитий" колектив?

— Правда, правда! Хіба ж ні? Чого б тоді так вникав у всі наші справи? Ідеї ж подавав?

— Ідеї? У Маркуші? Дайте спокій, у нього одна ідея — не зірвати диплом.

— Наталю, в тебе ж і язичок! А ти хіба не чула, як він за "малу" сцену розпинався? Казав, що на місці директора...

— А, то він на директорове місце латається?

— Де — мала сцена? В гардеробі? Чи в реквізи-торній?

— Що там Маркуша, ви знаєте, хто був на сотій виставі "Оптимального варіанту"? Сам Кармазинов, слово честі!

— Знайшов що дивитись!

— А що б ти йому показав?

— Знаєте, що він заявив? "Я б,— каже,— з цієї п'єси цукерку зробив за два тижні — навіть з такою трупою!"

— Подумаєш, геній! Трупа йому не підходить.

— Повипендрюватися приїхав. Фраєр.

"Як ми однаково всі розмовляємо,— думає Наталя.— Нам ніколи або й не хочеться шліфувати фразу, як робили герої з романів минулого століття. Зрештою, хіба ми герої? І тоді ж, мабуть, люди говорили трохи інакше, ніж у книгах чи п'єсах".

— Мені цей шматок ніяк не дається, скільки не б'юсь.

— Тексту скільки, трясця його матері! Коли я це вивчу?

— Вам усе не догодиш — то мало тексту, то багато.

— Анальфабето, хіба текст треба вчити? Він сам запам'ятовується, коли знаєш що робити!

— Ручки, ручки, дитя моє. Маркуша тобі їх повикручує за твої паралельні рухи: підіймаєш праву — відразу ліва сама вгору зводиться.

— Слухай, та ти ж мене зовсім не чуєш. Ну. філософ ти, не знаєш, як виховувати власну дитину, такого от дев'ятнадцятирічного лобуряку, бо тобі ніколи, тобі здається, що бог поклав на тебе місію — просвітити усеньке людство. Але ось раптом вдаряєш лобом об товстелезне, грубе скло — ти собі йшов і думав, що там нема нічого, та раптом — бах! — об прозоре скло. Дівчатко це. Бета маленька, приходить і дає тобі урок. І відкриває тобі моральні істини, істини во плоті — і ти їх наче вперше такими, во плоті, й бачиш — і сина свого, Юлюса, во плоті вперше усвідомлюєш до кінця. Що ж ти зі мною не спілкуєшся? — говориш кудись у порожнечу — і очі в тебе теж порожні!

— Ходиш і всіх повчаєш! Май на увазі — з хороших акторів вилущуються погані режисери, а коли вже...

— Коли — що? Говори, як уже почала...

— "Але вона у тебе була все ж! Була! Хоч і кинула. Ти знаєш, як вона виглядає. А от зовсім її не мати... Навіть не уявляти собі, яка вона... Круглий сирота. В дитбудинку я вставав уночі, притулявся до скла, дивився на вулицю. Може, ця? Може, та? І тихенько гукав, щоб інших не розбудити: "Мамо! Мамо!"

— Цсс, тихо, людина в образ входить. Прекрасний Лукас буде!

— Декламуєш, душко. Шукай спершу пластичний рисунок.

— То справа режисера.

— Ха, а твоя — текст зазубрити?

— Маслов, Маслов, видай ще! Здорово виходить! Маслов копіює Марковського: перечепившись об

ніжку стільця, враз опиняється за режисерським столиком, розгортає свій примірник п'єси і промовляє: "Арсенію Петровичу, не демонструйте мені ваш абсолютний фас, ви не П'єро! І не мніть за щокою текст, бо я не вловлюю підтексту... Що за прийомчик, ви не знаєте нічого іншого, ви не можете більше нічого? Штамп, штамп, штамп! Навіщо ця проходка? Усе вже було, було, було! Котовченко, хто вам дозволив увійти до репетиційного залу у шубі? Прекрасна шуба, але тут не Будинок моделей, покиньте її в коридорі разом з усіма своїми буденними клопотами і плети-вом-мереживом. Мені потрібні актриси, а не домогосподарки".

Ілюзія Іванової присутності настільки повна, що Котусик на хвилинку розгублюється: та я ж, Іване Григоровичу...— і тільки вибух сміху перериває її виправдання.

— Котусю, а чого ти, власне, притьопала? Хіба у тебе вистава сьогодні?

— Ох, та вона ж у новій сукні,— Ірочко, де купила?

— Сказати вам правду? У Котусика місія: вона прийшла створити Маркуші настрій перед репетицією,— видурнюється, розвиваючи тему, Маслов, але тут врешті хтось стає на захист Котусі:

— Дайте спокій цій жінці! Ви що — не знаєте? Як ви розклад читали? Котуся виписана, у нас тепер буде дві Беатріче.

Котуся мовчить, вона перебуває на межі ридання. У неї на обличчі можна прочитати: "Вам би тільки лаха дерти, я вам ще покажу, чого я

варта, носитеся зі своєю Наталею,^ а чому ви думаєте, що вона зіграє краще, ніж я?"

— Пауза,— ще встигає додати Арсеній.— Вступаємо у зону мовчання.

І тут з'являється режисер.

Школярі, бешкетники, вічні дітваки, лицедії,— втішається Марковський, шукаючи найточніше визначення; на ньому — витерті, зібрані в колінах, бо трохи задовгі, джинси і свіжий комірець сорочки над вирізом волохатого пуловера. Обтріпаний, розцяцькований широким почерком примірник п'єси він кидає на режисерський столик, перечеплюється об ніжку стільця і каже:

— Будемо пробувати останню картину. І щоб потім не забути: усіх зайнятих у виставі прошу завтра на обговорення макета оформлення.

Захекано влітає в репзал помреж, на бігу увімкнувши червоне табло "Тихо! Іде репетиція". Наталя, долаючи усі сторонні, зайві думки та емоції, змушує себе підкоритися режисерській волі та режисерському завданню, щоб довести до фіналу історію своєї Беатріче. І її тіло, рухи, голос, почуття належать зараз зовсім іншій людині — однак владна над ними вона, Наталя, і розум її встигає зафіксувати, проаналізувати й оцінити поведінку цієї дівчини, а також і свою власну.

Не грайте фальшивої трагедії; до дідька, коли ви врешті позбудетесь фальшу, не награвайте, переживіть, а потім розкажіть мені про пережите, доки ж буде так, що тільки їй одній, цій дівчинці, до осатаніння боляче, доки їй лише буде боляче, над нею — прокляття доброти, над вами — прокляття нікчемності, самотності, підлості,— хіба від цього менше болить?

Не так, не так, усе брехня. Дія — за діалогами; ця картина тиха, камерна, тиха й камерна, невже ви гадаєте, що вибух — це шалено

голосно? Якщо світ допустить вибух атомної бомби, ви його навіть не почуєте. Ви його лише відчуєте, або й того не встигнете. Що? Гаразд, нехай не так глобально. Скромніше: нікому й ніколи при лінощах духовних і фізичних не доводилося зреагувати на крик про допомогу. Не щастило почути його.

Іван стирає піт з-над губи, звідкись з'являється склянка води: він раптом згадує, що режисер Епп Кайду померла у день прем'єри, а лікарі потім ствердили, що вона пережила саму себе на цілих чотири роки, долею їй було відпущено на чотири роки менше життя, вона ж змусила долю відступити — задля того, щоб померти в день прем'єри; тісно тут, у репетиційному залі, тісно й душно, добре було б зруйнувати усі чотири стіни і вийти на вулицю, на площу, не у дворик, про який говорила Наталя, а на площу, якої, може, й нема у цьому місті, і виголосити все, що маєш сказати, перевтілившись у кожного з цих акторів, видерши з власної душі слова, даровані автором п'єси. Отже, так,— говорить він хрипко,— Андрюс раз по раз повторює слово "убити", майте на увазі — жартома, між іншим, зі злістю. Ніхто не сприймає цього всерйоз,— чуєте? — ніхто не сприймає, адже нам усім хіба не доводилось, не траплялось вимовляти це слово — убити, не вникаючи в істинний сенс його: ну,— кажете ви жартома,— нехай тільки спробує зачепити — уб'ю; Андрюс врешті насправді убиває. Зверніть увагу: фраза Юлюса "усяка перевага принижує іншого" — це ключ до всієї вистави, у цьому — основа наскрізної дії, вони — всі троє — відчувають Бетину перевагу над собою, пригадайте — хто з вас і коли вибачив навіть найближчій людині перевагу над собою?_ Нащо їм так — з Беатріче? Хог чуть звести до свого рівня, знизити до себе, вони ж весь час відчувають свою залежність від неї, навіть оркестру без неї — нема, а Беатріче — на все задля них готова, навіть на смерть в ім'я любові й товариства — до їх рівня опускатися не погодиться, нізащо в світі. Що, ж, почнемо нарешті працювати по-справжньому.

Сізіфів труд. Камінь, котрий ніхто з нас не годен утримати на горі, все спочатку: утріть піт, нікого не обходить, як вам важко, глядач хоче утішатися мистецтвом,— чуєте, хлопці? — мистецтво не повинно

відгонити потом, нікого це не цікавить, як ви спромоглися сотворити — мистецтво.

У перерві Наталя знову стоїть при вікні, руки її торкаються рами вікна, вона простягає долоню поза вікно — там знову літає метелик, якийсь такий сіруватий уже, як наближення вечора, він дражнить Наталю своєю несподіваністю, рука поправляє вузол волосся, спиняється на щоці, крутить перстень — це справжній спектакль, руки проголошують монолог, руки провадять діалог: поміж себе розмова, потім репліка у бік вікна і цілий каскад фраз — до метелика. Іван слідкує за Наталиними руками — руками справжньої актриси, які уміють бути красномовні у мовчазній непорушності, чутливі на зміну її власного настрою, готові реагувати відразу на подразники із зовнішнього світу. Руки — живі істоти.

Вона відчуває Іванів погляд і повертається обличчям до нього. Тепер ведуть діалог їхні очі.

"Ти справді зайняв її у виставі?" — кепкують На-талині.

"А ти — невже збираєшся бути королевою, примою, уже ось так з порога не допустити нікого, хто б зрівнявся з тобою? Боїшся втратити хоч крихту слави?" — бороняться Іванові.

"Але ж не про мене йдеться. Ти ж розумієш, що я нічого, анічогісінько не маю проти Котусика,— чому б і справді не випробувати її в справжній роботі, хіба не може статися, що ти пробудиш у ній і людину, і актрису? — подивись, як віддано вона зазирає тобі в очі. Але справа і не в ній також. Йдеться про тебе. Ти ж запевняв, ніби це твій принцип: один акторський склад, єдине можливе рішення образу й вистави. Така твоя концепція, як ти казав. Що ж ти раптом зрікся її? Може, ти скажеш, що це — компроміс чисто побутового, дозволеного характеру?"

"Жахлива ти максималістка, по заслузі мені: щойно порушив одну із заповідей режисера, як це дає про себе знати. Актриса пред'являє права на режисера".

"Блазнюєш. Ти ж зовсім цього не думаєш. Ти ж не такий". "А ти?"

Вона хоче знати: з якої причини тут Котовченко? Може, зрештою, Іван переглянув і змінив свою позицію щодо необхідності зайняти тільки один склад артистів у виставі, тоді, звичайно, з ним можна погодитися.

Після репетиції вони сидять у затишку кав'ярні, де все оформлення вирішено в коричневих тонах; Наталя обертає в пальцях крихітну чашечку з темно-пахучим напоєм, і очі в неї зараз теж дуже темні, кольору кавових зерен, в них поволі залягає втома і вираз якоїсь категоричної неприступності. Підручники з режисури інформують, що існує так звана мізан-сценічна провокація — хтось вагається поміж двома вчинками і несподівано вибирає щось третє. Наталя вагалася поміж двома можливостями — піти з театру чи зостатися, а взяла і вибрала третє: назвала "своїм хлопцем" режисера і це справді щось третє, від цього зовсім не залежить, піде вона з театру, чи не піде. Це не має ніякого відношення до мого перебування в театрі,— переконує себе Наталя,— і навіщо мені це все, з якої рації я втручаюся у його справи, от зостанусь, поки Котусик почне як слід працювати, а там звільнюсь, дирекція видасть наказ на підставі моєї заяви —т— і гуляй, душа, і по артистичній кар'єрі, і вся історія,— то чого ж я собі ламаю голову, що значить у цьому всьому сплетінні людських взаємин і стосунків той незначний факт, що ми були разом у темній майстерні моєї мами? Що ми ось зараз сидимо тут? Хіба це щось важить? Забудеться, як не одне забувається на білім світі. Чого ж я докучаю йому, яке я й справді маю право повчати, чогось вимагати, диктувати? Власне кажучи, чужій людині — диктувати!

— Кажеш, компроміс... А може, я це зробив задля тебе.

Вимовивши вголос те, що могло бути й правдою, він одразу усвідомив весь нонсенс сказаного для Наталі. А для самого себе?

Наталя перестала бавитися чашечкою, тільки ковтнула кави.

— Тобто як? Іване, як?

— А ось так. Я маю намір, я хочу тут залишитися.

— Ти ще не зробив виставу. Ніхто не знає, яка вона буде. Ти — кіт у мішку. Для дирекції. От хіба що — "плечі", як дехто запевняє.

— Я не маю ніяких "плечей". Ні у міністра, ні в господа бога. Я хочу тут залишитися. Може, навіть через цей театр.

— Хочеш його порятувати? Який відважний.

— Я ж роблю першу виставу. Це МОЯ вистава, я мріяв про неї сто літ тому,— розумієш? Через цю виставу. Може, я не маю права так думати, але знаєш... мені здається, що з мене будуть люди. Я такий собі капітан, котрий потрапив саме на свій корабель. Ну що тобі пояснювати, чого ти від мене хочеш?

— Я? Нічого.

Мільтініс! Хтось виголошував з Паневежиса своє мистецьке кредо, хтось — із Вешенської на цілий світ; то чом же не прокричати з цього маленького міста, з підмостків цієї крихітної сцени — про себе? Як славно почуватися початкуючим генієм, чекати похвал за свою відвагу і самопожертву!

Щемке почуття жалості огорнуло Наталю. Почувалася набагато сильнішою за Івана, при всій своїй видимій самовпевненості і вірі у власну

безпомильність він здався їй незахищеним, самотнім і справді потребував підтримки й допомоги. Малесенька, дрібна поступка — що вона може означати в ситуації, коли так чи інакше вирішується уся його доля? Правда, тією поступкою навряд чи він здобуде собі якесь право на працю в цьому театрі. Скоріше — маленький аванс на майбутні поступки? І чи не є це початок, перша ланка в одному ряді інших — ніби таких же непомітних, крихітних, невагомих, майже непринципових! Як жаль, що вона, Наталя, в цій ситуації виглядає зацікавленою особою і все, що скаже з цього приводу, може бути трактоване двояко. А може, вона нічого не зрозуміла, не втямила, і все в Івановій поведінці від самого початку було добре розрахованою грою, результатом якої мало стати місце в театрі? Але ж хіба такий вже це театр, аж такий театр, щоб... Спершу завойовував популярність серед акторів, вдаючи відважного вояку, настоюючи на своєму, домагаючись свого, подаючи усякі ідеї,— от і з "малою" сценою, якої так хочеться молоді, а тепер — зворотна сторона медалі — поволі почне добиватися доброго ставлення дирекції, — і чим же є вона, Наталя, у цій упертій, і трохи наївній грі? Дурниці, які дурниці,— здвигає плечима Наталя,— не може цього бути... задля такого театру... Ну, а інший, приміром, столичний театр, вартий того, щоб іти на поступки, щоб згоджуватися на компромісні рішення? Що взагалі варте цього? Ох, Наталю, переходиш від одиничного факту, який, може, й не є ще фактом, до глобальних узагальнень і міркуєш якимись дивними категоріями,— хто дав тобі цей текст, Наталю?

— Врешті, якщо ти не захочеш — вона не буде грати. Нехай посидить на репетиціях, нехай попрацює— це піде їй на користь, а грати будеш ти. Насамперед — прем'єру.

— Іване, що ти говориш?

— Я кажу...

— Каву ще питимеш?

Ухопившись за подаровану нею можливість притримати час, він відповів:

— Звичайно, дуже добра кава. Я ще візьму. А тобі?

— Візьми й мені.

Вона знову бавилася крихітною чашечкою, дивилася на свої руки і запитала Івана:

— Слухай, а тепер кажи, як воно є насправді. Без вигадок,

— Насправді? Ти мудра, як Сивілла. Та просто все до примітивності. Це ти сама вигадуєш сюжети.

— А ти невдало підіграєш. То як там?

— Дуже просто: дописали Котовченко без мого відома, зі мною не порадились,— бо і хто ж я, коли добре подумати? Студентик, зелене хлоп'я, котре поводиться надто задерикувато й самовпевнено. Я ще не встиг ні з ким про це говорити, а правду кажучи, не знаю, що вирішити.

— Не знаєш?

— А як би ти вчинила на моєму місці? Котусик хоч і Котусик, а жива душа,— хіба дозволено "перекидатися людиною, як м'ячем? Відмовлюсь я зараз від неї, наполягаючи на своєму,— уявляєш, як можна актрису травмувати? Ну й становище! Я так розумію, що комусь на ній залежить. І коли тільки це...

— Інтрижку шукаєш? А тобі залежить на мені? Так?

— Хочеш знати — так. Та насамперед — на виставі. Тому — на тобі. Завтра будуть затверджувати макет — і знову каша завариться, от побачиш. В оформленні усе зовсім незвичне — для цього театру. Треба буде відстоювати, переконувати — і не відступати,— правда?

— Ти мене переконуєш? Чи питаєш?

— Знаєш, Наталю, коли ми їздили у Прибалтику подивитись їхні театри... Та не всміхайся, не іронізуй! Мене найбільше Литва цікавила — може, через Гру-шаса... Хотілося зустрітись з Шальтянісом,— ти його "Горіховий хліб" знаєш?

— Ні. І що далі?

— Він нам сказав...

— Хто? Шальтяніс?

— Та ні.

— Ах, Мільтініс!

— Дослівно вже не перекажу, але сенс такий,

Щовечора після вистави він перебував у стані песимізму: здається, от і все, кінець, по всьому, нічого більше вже не створиш, не здійсниш. Порожньо. А настає ранок — і знову народжується надія, пробуджуються нові сили. І так день за днем — од відчаю до надії, від розчарування — до віри.

— Я це давно знаю. Це — як сонячний годинник, Іване.

— Гарно: як сонячний годинник.

— Це не я. Це Терен вигадав. Я тобі колись розповім.

— То що ж будемо робити, Наталю?

— Нехай собі настає ранок, будемо воювати за макет. А з Котовченко — що ж, тут я тобі не порадник, як ти цього не тямиш. Вирішуй сам. Я, так би мовити, зацікавлена сторона, Маркушо. Ти— капітан, тобі й карти в руки...

Масляні світильники у бляшаних долоньках плошок догоряли, наповнюючи зал густим, ароматичним запахом.

Двері до залу відчинилися. Вогники, і без того ненадійні, маліючі, наполохано затремтіли від протягу. Наталя озирнулася. До напівтемного залу, де не було нікого, крім неї, увійшли, як безтілесні тіні, пластично й ковзко, двоє служок-люстровщиків. Мабуть, убрані були в чорне, бо їх тіла не відрізнялися од тьмяного коливання повітря. Люстровщики несли довжелезні палиці. До кінців палиць було прикріплено мокрі губки. Ними люстровщики спритно, одним рухом гасили решткі світла. Однак за тими двома ступали двоє інших. На кінцях таких же довжелезних палиць вони несли великі свічки і такими ж спритними рухами, неповторними і невловимими, знову запалювали світильники, а ті спалахували яскраво й голубувато. Фантастичний похід люстровщиків продовжувався, і Наталя, затаївшись у залі, не помічена ними, притихло й зосереджено слідкувала за несподіваним дійством.

Нарешті двоє тих, котрі запалювали світло, поставили свічки обабіч порталу, ближче до рампи — і зникли так само несподівано, як зв'явилися, полишивши після себе й тепер легкий протяг, як подув вітерця між деревами.

У світлі двох свічок на сцені виникла дівчина. Була висока, тонка, сукня легкими складками стікала уздовж її тіла, волосся лежало на

плечах. Здалеку, у півтемряві залу, Наталя не могла роздивитися ані обличчя, ані рук незнайомки.

Схилившись над свічками, дівчина взяла одну, потім, подумавши, другу свічку — і так, з обома вогниками, дбаючи, аби їх не задмухнути, поволі, як по канату чи й взагалі наче наосліп, рушила через усю сцену до фортепіано.

Обриси його поволі проступали, вималювані жовтуватим блиманням свічок.

Дівчина поставила свічки обабіч пюпітра на фортепіано, все так само поволі, плавно зрушила кришку інструмента, безгучно перебігла пальцями уздовж клавіатури. Видобувся тільки один загадковий, ледве чутний звук, наче хтось зітхнув.

Сівши на круглий стільчик, дівчина заграла незнайому Наталі мелодію, однак Наталі здалося, що вона знає, який звук чи акорд обізветься через секунду. Наталя передчувала також усе, що діятиметься далі, вона й перед тим не надто здивувалася появі дівчини, ніби сподівалася зустрічі з нею і знала, що саме задля неї опинилася у залі і задля неї вродилися, як зі сну, люстровщики, про яких вона, Наталя, уперше колись почула від Тернюка і яких ніхто у театрах не бачив відтоді, відколи стали користуватися електрикою.

— Бето, Беатріче,— тихо, щоб не злякати дівчину, покликала Наталя. Дівчина озирнулася, вдивляючись у темний зал, знову взяла до рук свічки й попростувала до голосу.

— А, це ти,— не дивуючись мовила вона.— Я тебе знаю. Ходи сюди.

Наталя поміж кріслами, забувши про існування проходів, пробралася до Беатріче, яка стояла на краю авансцени й чекала.

При блискотінні свічок дівчата оглянули одна одну, немовби для того, щоб пересвідчитися, що не помилились.

— Сідай,— запропонувала Беатріче, легеньким порухом руки вказуючи на планшет сцени, наче перед нею простелялася м'яка зелена трава, де хотілося примоститися для відпочинку.

Наталя сіла. Беатріче влаштувалася на сцені, звісивши ноги в оркестрову яму. Свічки, палахкотячи, не згоряли, як зачаровані. Хто знає, як довго розмовлятимуть дівчата?.. Хто знає, що вони мусять сказати одна одній у цьому напівтемному залі, де щойно пройшов фантастичний хоровод люстровщиків, де Наталю й Беатріче звела разом незбагненна парадоксальність театральної правди... Н а т а л я. Ти — боялась? Беатріче. Чого? Наталя. Смерті.

Б е а т р і ч е. Смерті? Ні. Я більше боялась, що нічим не зможу їм допомогти. Нічим не зараджу. Не зможу. Наталя. Думаєш, вони варті того, щоб ти... Беатріче. Варті? Не знаю. Люди завжди варті. Я вірила. Я любила. Андрюс сам не знав, що робить. Він хотів показати, що сильніший від мене. Що доброта — це несправжнє; він не вірив у неї. Тому не любив.

Наталя. Повтори, як ти про нього писала. Я мушу знати.

Беатріче. Так, тобі це треба знати. Я так писала: "Де ти? Де ти, той, кого я люблю? Адже я потрібна тобі так само, як ти мені потрібен, як сонце — землі, як дощик — траві й листю. Ти мій, хіба ти сам цього не бачиш? Коханий, розплющ очі й простягни до мене руки — адже я твоя, так само твоя, як і світло літнього дня, як прохолодний дощ, котрий упав на втомлені повіки. Візьми мене, і ти будеш щасливий..." Наталя, "...як світло літнього дня, як прохолодний дощ... Візьми мене, і ти будеш щасливий..." А ти?

Беатріче. Як же інакше? Якщо він — буде, то як же я — ні?

Наталя. А він глузував з тебе. Він ці твої слова віддав на посміх інших людям, твої почуття — на поталу бездумним хлопчиськам, він убив тебе. І ти ще досі дбаєш про його щастя?

Беатріче. Ти хочеш запитати, чи я простила? Не знаю. Я тільки дуже багато зрозуміла. Він не убивав мене — це я своєю смертю хотіла вбити у ньому зло. Він носив у собі зло,— правда? Але він з ним не народився. Такого він себе сам вигадав. Наталя. Твоя мати носила тебе під серцем — і змогла покинути тебе.

Беатріче. Твоя — не кидала тебе? Н а т а л я. Я не люблю її. Беатріче. Маму не любиш? Як можна! Наталя. Можна. Вона не вчила мене правди. Вона сама потихеньку все справжнє, правдиве переінакшувала, перекроювала так, що навіть правда переставала бути сама собою.

Б е а т р і ч е. А ти їй ніколи не вказувала на це? Наталя. Ні,—а хіба що, я могла це зробити? Беатріче. Невже не могла? Мусила. Наталя. Вона належить до людей, які затулили вуха, щоб нічого не чути, заплющили очі, щоб нічого не бачити. їм так вигідніше, легше. Ми їм нічим уже не допоможемо. Вони — ось такі — навіть в кінці життя не спам'ятаються, що брудні у вишняк ідуть.

Беатріче. У вишняк?

Наталя. На цвинтар... Треба тільки пильнувати, щоб вони нам не заважали, щоб не нищили нашого життя, щоб дозволили нам жити. Беатріче. Ти заговорила, як Андрюс. Що ти! Він І Юлюс — вони обидва казали, що батьки не дають їм жити,— а насправді батьки винні зовсім у іншому. Наталя. У чому винні?

Беатріче. Вони не встигають за буденними або за надто важливими справами навчити нас, що значить жити. І Андрюса з Юлюсом не навчили. Хоча один був філософ, а другий — прокурор. Ти знаєш, що значить жити?

Наталя. Здається, знаю. З книжок знаю, з історії .знаю, з пісень знаю, від Терна знаю... Беатріче. Це треба у серці носити. З— книжок — надто мало. Зовсім не те. Мені здається, я знала. І що таке правда знала.

Наталя. І що ж, твоє знаття допомогло тобі? Беатріче. Знову говориш, як Андрюс. Допомогло. Вони в саме серце уражені зосталися тим, що сталося.

Наталя. Думаєш — назавжди? Беатріче. Не віриш... Тому й хочеш усе кинути. Чи, може, затулити вуха, заплющити очі — щоб було легше, щоб не знати, що топчеш? Наталя. Неправда!

А коли правда? Коли й справді не вірю, що в саме серце когось уражу, показуючи історію моєї Беатріче? Або ж іншого боюся: що назавжди перебуватиму в такому стані всеохоплюючої любові, самовідданості й доброти, який напливає на мене від Беатріче, від спілкування з нею? Хто говорить моїми устами — ця дівчина чи я сама? Пручаюсь, відбиваюсь од неї — і приймаю її у себе, і дорікаю кожному (дивись, ти не такий, як вона, ти гірший) — а сама ж яка я, яка я сама воістину?

Беатріче. Коли неправда, то в чому річ? Чому й ти хочеш мене покинути, зрадити — чому, скажи?! Наталя. Зрадити? Тебе — зрадити? Беатріче. Тоді кого ж, як не мене? Наталя. Бачиш, як воно виходить. Кожен у цій ситуації думає чомусь тільки про себе. Беатріче. А ти — про кого?

Наталя. Іванові не хочеться, щоб я йшла з театру, бо він вирішив, ніби тільки я можу розповісти людям твою історію...

Беатріче. Правда це. Тільки ти. Твоєму обличчю й душі не потрібна маска, щоб розповідати про мене. Ти інша, ти зовсім інша, не така, як я, — І все ж тобі не потрібна маска, щоб розказати про мене. Наталя. РІому

йдеться, в першу чергу, щоб не провалити виставу. Йому йдеться про себе.

Беатріче. Ні. Про мене... А ти любиш. Поглянь:

метелики! Весна!

Наталя. Кого люблю?

Беатріче. Андрюса любиш.

Наталя. Івана?

Б е а т р і ч е. Не знаю. Андрюса.

Наталя. Іван не такий. Врешті-решт, розумієш... Андрюс...

Беатріче. Звичайно. Андрюс завжди не такий. Він завжди інший, ніж насправді. Наталя. Ти... ти цього не можеш знати. Ти слухай далі. Олександра хоче, щоб я залишилася в театрі, бо їй примарилося: ось, здається, дівчинка, схожа чимось на мене, вона зробить те, чого не здійснила я. Мама просто боїться, що я, виснутиму в неї на шиї. Батькові, може, все одно, він сам був такий — не тримався одного...

Беатріче. І в кожному випадку йдеться про мене. Наталя. А ти кажеш, що зраджую. Ви всі надто багато від мене вимагаєте, надто багато сподівань покладаєте — я боюся, що підведу вас і поруйную ваші надії.

Беатріче. І легше — не спробувавши, тікати? Не розумію. Тебе не розумію. їх же розумію, усіх. Чому б тобі справді не допомогти їм, не врятувати виставу? Наталя. Якими буденними словами ти заговорила. З чийого голосу?

Беатріче. З твого власного. З твого буденного голосу, який може підмовити тебе на буденне існування. Адже насправді не тільки про них йдеться, не тільки про мене — у першу чергу про тебе. Ти ж любиш театр, як я люблю музику. Музика — це єдине, що допомагало мені порятувати їх. Убити зло. Тепер — теж музика. Твоя.

Наталя. Мила Бето, яка ти ще наївна, юна й недосвідчена!

Беатріче. Чиїми ти словами прорекла? Словами твоєї мами, правда? Тобі надто малим і незвичним здається мій досвід? Тоді зроби, як я: з п'ятого поверху, униз, бо від тебе надто багато чекають, а ти не в змозі стільки подарувати людям. Навіть того, що вимагають... Ні, це не надто багато. З тебе не намагаються в злобі, й глупоті, й безглуздому нерозумінні любові зірвати корону. Наталя. Бето, вибач.

Беатріче. Ніхто не поривається зірвати з тебе корону. Ти ще нікого не пробувала рятувати любов'ю від зла, від розпачу, від самотності, від слабості. Ти ще нічого не зробила. Спробуй — тобі повинно пощастити...

Двоє люстровщиків знову прослизнули у зал. І цього разу навіть подмух вітерця не ворухнув язичків полум'я. Свічки мріли рівно. Терпляче вирізьблювали вони з темряви два обличчя, відбиваючись у зіницях очей.

Люстровщики поволі й непомітно наближалися до сцени.

Беатріче стояла у світляному колі, що раптом оточило її, ніби дали спеціальне світло на сцену.

Наталі згадався сонячний годинник Терна і посаджена ними яблунька. Терен, а як же все-таки бути, коли захмариться? Треба пильнувати сонце, щоб не захмарилося, — казав Терен.

Люстровщики невблаганно наближалися до світла.

Наталя підхопила свічку, не даючи їй погаснути, не дозволяючи погасити.

Беатріче тихенько, легко підняла другу, вийшла із світляного кола і знову, як по канату, подалася в глиб сцени і далі, так далеко, що Наталя навіть не відважилася гукнути вслід за нею.